

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav politologie

Bakalářská práce

Vendula Menclová

**Ekologické protesty v Teplicích v listopadu 1989: Příčiny aktivizace
veřejnosti**

Ecological Protests in Teplice in November 1989: Causes of Public Activism

Praha 2023

Vedoucí práce: PhDr. Adéla Gjuričová, Ph.D.

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala v první řadě doktorce Adéle Gjuričové za odborné vedení práce, za podnětné rady a připomínky při jejím zpracování a zejména za čas a trpělivost, které mé práci věnovala. Dále bych ráda poděkovala za ochotu všem pracovníkům institucí, které jsem navštívila v rámci shromažďování pramenů při psaní práce. Mé poslední poděkování směřuje k rodině a přátelům za podporu při tvorbě práce.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 31. července 2023

Vendula Menclová

Abstrakt

Bakalářská práce se věnuje ekologickým protestům, jež proběhly mezi 11. a 13. listopadem v Teplicích v listopadu 1989 a jejich časovému i regionálnímu kontextu. Teplické demonstrace představují výjimečný jev v předlistopadovém vývoji Československa. Jednalo se totiž o vůbec první projev nespokojenosti obyvatelstva tehdejšího Severočeského kraje s ekologickou situací, zejména znečištěním ovzduší, se zatajováním informací o stavu životního prostředí a tím i s režimem samotným. Na základě komparativní analýzy archivních pramenů, tisku a rozhovorů s pamětníky se práce pokusí formulovat příčiny a faktory, které podnítily občanskou aktivitu, jež nakonec přerostla v listopadové stávky právě v Teplicích, i přestože setrvalé atmosférické znečištění se zejména v 80. letech týkala celého Severočeského kraje.

Klíčová slova

severní Čechy – ekologické protesty – ekologická situace – revoluce 1989

Abstract

The bachelor thesis focuses on the ecological protests that took place between 11th and 13th November in Teplice in November 1989 and their temporal and regional context. The Teplice demonstrations represent an exceptional phenomenon in the pre-November development of Czechoslovakia. It was the first ever manifestation of the dissatisfaction of the population of the then North Bohemian Region with the ecological situation, especially air pollution, with the concealment of information about the state of the environment and thus with the regime itself. On the basis of a comparative analysis of archival sources, the press and interviews with witnesses, the thesis attempts to formulate the causes and factors that spurred the civic activity that eventually grew into the November strikes in Teplice, even though the persistent atmospheric pollution affected the entire North Bohemian region, especially in the 1980 s.

Key words

North Bohemia – ecological protests – ecological situation – revolution 1989

Obsah

1. Úvod.....	7
2. Přístup socialistických vlád k ekologii	9
2.1. Historický kontext.....	9
2.2. Absence samostatné instituce ministerstva životního prostředí.....	13
2.2.1. Ekologická sekce	14
2.3. Další ekologické aktivity v Československu	16
2.3.1. TIS – Poznej a chraň.....	17
2.3.2. S podporou státních orgánů.....	18
2.3.3. Média o životním prostředí.....	20
2.3.4. Ekofilm	21
2.4. Ekologické aktivity na Teplicku	23
3. Faktory aktivizace teplické veřejnosti v ekologické problematice	26
3.1. Průmyslová výroba v regionu	26
3.2. Stav ovzduší.....	28
3.3. Zdravotní dopady na obyvatelstvo.....	30
3.3.1. Migrace obyvatelstva	31
3.4. Informovanost veřejnosti	33
3.5. Shrnutí faktorů	35
4. Revoluce před revolucí: politologická analýza teplických událostí	36
4.1. Aktivizace veřejnosti	37
4.2. Průběh demonstrací.....	39
4.2.1. Demonstrace dne 11. listopadu 1989	39
4.2.2. Demonstrace dne 12. listopadu 1989	41
4.2.3. Demonstrace dne 13. listopadu 1989	43
4.2.4. Atmosféra následujících dní	45
4.3. Ekologický mítink dne 20. listopadu 1989	47
5. Závěr	51
6. Seznam zkratk	54
7. Seznam pramenů a literatury	55

1. Úvod

Podíl území Severočeského kraje, který v období před Sametovou revolucí a posléze i na počátku 90. let splňoval hygienicky vhodné podmínky k žití, nedosahoval ani 20 % jeho celkové výměry. Na tomto území „vhodném k žití“ navíc přebývala pouhá 4 % z celkového počtu obyvatel, což znamená, že celých 96 % obyvatel Severočeského kraje trvale žilo v hygienicky nevhodných podmínkách a v extrémně narušeném životním prostředí.¹ To samo o sobě podává nepěkný obraz o tamním životním prostředí, které bylo roky likvidováno na úkor průmyslové výroby, jež byla stěžejní pro chod celého státu.

Bakalářská práce se věnuje ekologickým protestům, jež se odehrály ve dnech 11., 12. a 13. listopadu 1989 v severočeských Teplicích. Tyto protesty byly vyvrcholením dlouhodobé frustrace a nespokojenosti obyvatel s tamním stavem životního prostředí. Obyvatelé Teplic, potažmo celého regionu byly roky na denní bázi vystavovány inhalaci oxidu siřičitého, polétavého popílku a dalších škodlivin, které byly vedlejším produktem místního průmyslu. I přestože se jedná o regionální téma, teplické demonstrace měly veliký potenciál, neboť se jednalo o první projev nespokojenosti obyvatelstva severních Čech s neúnosnou ekologickou situací potažmo s režimem samotným. Setrvalé atmosférické znečištění v kombinaci se zatajováním pravdivých informací o stavu lokálního životního prostředí v listopadu roku 1989 přimělo obyvatele Teplic a blízkého okolí vyjít demonstrovat do ulic. Jelikož většina lidí, kteří tehdy demonstrace prožili nebo se jich dokonce aktivně účastnili, doposud v Teplicích přebývá je zde toto téma stále velmi živé.

Cílem práce je na základě relevantní literatury, archivních materiálů a dobových tiskovin kontextualizovat tyto protesty z hlediska vztahu socialistických vlád k životnímu prostředí a ekologii a provést jejich politologickou analýzu s ohledem na příčiny aktivizace veřejnosti v souvislosti s agendou životního prostředí.

Práce je členěna do tří částí. První část se zaměřuje na širší kontext a zkoumá vztah ekologie a socialistických vlád. Kapitola se zaměřuje na historický kontext doby, analyzuje důvody, proč nebylo řešení problémů týkajících se životního prostředí prioritou mocenského centra komunistické strany a rovněž mapuje ekologické aktivity v Československu, zejména pak v období 80. let.

¹ MOLDAN, Bedřich. Životní prostředí České republiky: vývoj a stav do konce r. 1989. Praha: Academia, 1990. ISBN 80-200-0292-8, s. 224.

Druhá část se věnuje faktorům, které podnítily aktivizaci obyvatel na Teplicku a analyzuje jednotlivé příčiny listopadových protestů. Blíže charakterizuje průmyslovou výrobu, která byla pro tento region typická, alarmující stav ovzduší a jeho negativní dopady na zdraví místních obyvatel i neefektivní snahy komunistických funkcionářů tamější situaci řešit.

Třetí a zároveň závěrečná část práce je analýzou pramenů pojednávajících o protestech a jejich odezvě, v podobě mítinku na teplickém zimním stadionu. Analýza komparuje celkem tři typy pramenů, konkrétně archivní materiály v podobě dokumentů Veřejné bezpečnosti dostupné z Archivu bezpečnostních složek, články z dobového tisku a publikovaná svědectví přímých účastníků protestů. Na základě těchto pramenů tedy poslední část práce konfrontuje různé obrazy protestů a jejich motivací. Analýza si klade následující výzkumné otázky: O jaký typ aktivizace se v Teplicích jednalo a jak se časově vtahuje k centrálním událostem listopadu 1989? Kdo byli aktéři protestů? a Jak se liší studované prameny z hlediska toho, co při popisování protestů kladou do popředí a co naopak pomíjejí?

2. Přístup socialistických vlád k ekologii

2.1. Historický kontext

Socialistické vlády napříč celým Východním blokem považovaly politiku ochrany životního prostředí za nedůležitou součást hospodářského a společenského života. Stále viditelnější zhoršování životního prostředí v 70. letech však začalo komplikovat další hospodářský rozvoj a vyvolalo rostoucí odpor veřejnosti. Jednotlivé vlády k ochraně životního prostředí přistupovaly velmi zdrženlivě. Reakce na znečištění byla omezena na opatření zaměřující se na prevenci nebo odstranění škod na životním prostředí, které se týkaly průmyslu. Veřejnosti bylo podsouváno, že zhoršování životního prostředí je třeba brát jako cenu, kterou je třeba zaplatit za urychlenou industrializaci.²

V Československé socialistické republice (dále jen ČSR) došlo v 70. letech k upevnění režimu a k tzv. normalizaci života společnosti. KSČ se vrátila k rigidnímu centrálnímu plánování a řízení hospodářství, což způsobilo jistou stabilizaci v ekonomické sféře a nastávala také jistá změna hodnot ve společnosti. Občané se místo demokracie a občanských svobod začali soustředit na sociální jistoty a životní standard, který jim strana nabízela. Nový životní standard jistot se však nemohl opřít o reálně výkonnou ekonomiku, proto na něj doplácelo životní prostředí a postupně prohlubovala vzniklá ekologická krize.³

Až do poloviny 80. let platilo, že výběr témat, která mohla být kritizována byl velmi ohraničen snahou zachovat konformitu se sovětským vzorem. Právě v 80. letech však lze pozorovat určitý posun. Kritizovat kvalitu zboží, mezery v zásobování, nedostatečnou materiální zainteresovanost na výrobním procesu, mrhání prostředky a další nedostatky hospodářství sice patřilo k běžné praxi, avšak kritika nesměla překročit hranice vytyčené *Poučením z krizového vývoje*⁴, dokumentem schváleným na plenárním zasedání Ústředního výboru KSČ (dále jen ÚV KSČ) v prosinci 1970.⁵ Pojem reforma měl v oficiální interpretaci událostí pražského jara v československém prostředí velmi

² JANCAR-WEBSTER, Barbara. *Environmental Action in Eastern Europe: Responses to Crisis*[online]. Routledge, 1993 [cit. 2023-06-25]. ISBN 9781315486932. Dostupné z: <https://www.taylorfrancis.com/books/edit/10.4324/9781315486932/environmental-action-eastern-europe-barbara-jancar-webster>, s. 12.

³ OTÁHAL, Milan. *Opozice, moc, společnost 1969–1989: příspěvek k dějinám „normalizace“*. Praha: Maxdorf, 1994. 124 s. Historia Nova, sv. 6. ISBN 80-85800-12-8, s. 31-32.

⁴ *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ: rezoluce o aktuálních otázkách jednoty strany schválená na plenárním zasedání ÚV KSČ v prosinci 1970*. Praha: Odd. propagandy a agitace ÚV KSČ, 1971. Dostupné z: <http://csds.cz/cs/g6/4658-DS.html>.

⁵ PULLMANN, Michal. *Konec experimentu přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha: Habilitační práce-Univerzita Karlova. Filozofická fakulta. Ústav hospodářských a sociálních dějin, 2013, 243 s., s. 55-58.

negativní konotaci. Proto bylo v odborných kruzích před rokem 1985 postupováno formulačně s velkou obezřetností. A ani termín později dobře známé „přestavby“⁶ se v oficiálních textech až do roku 1988 téměř nevyskytoval.

V Československu byl rozsah přestavby stanoven převážně během roku 1987 a její realizace probíhala až do pádu režimu v listopadu 1989 a za nejvýraznější výstup této přestavby můžeme považovat *Zákon o státním podniku*, jenž byl přijat Federálním shromážděním v únoru 1988, okolo zákona vznikaly mezi stranickými funkcionáři značné spory, stejně tak jako ohledně postoje k přestavbě jako takové. V tehdejších podmínkách konfliktu uvnitř rozhodujícího mocenského centra režimu totiž nebylo možné zaujmout k reformám jednoznačně odmítavý nebo naopak souhlasný postoj.⁷

V Sovětském svazu téma přestavby začalo být aktuální dříve. Již na počátku 80. let zde jevíly určité změny jako nutné. To způsobila kombinace faktorů. Jednak šlo o vnitřní faktory, mezi něž jistě patřilo zpomalení urbanizace, nízká produktivita práce, nedostatečná pracovní motivace nebo zvyšující se vzdálenosti využitelných nalezišť ropy.⁸ Hlavními vnějšími faktory pak byl pokles sovětských příjmů v tvrdých měnách a sovětská intervence v Afghánistánu, která nejenže znamenala obrovskou položku státních nákladů, ale rovněž vystavila SSSR odsouzení téměř celého zbytku světa a tím ohrozila obchodní styky se Západem, na nichž byl zejména v dodávkách potravin Sovětský svaz závislý.⁹

I přestože již v brežněvovské době se v oficiálních textech skloňovala přestavba, nelze jí přisuzovat význam, jež nabrala v pozdějších letech. „Dovršení přestavby ekonomiky“ v tu dobu znamenalo dovést kolektivizaci prohloubit plánování a tak podobně. Jednalo se tedy o ideu přeměny stávajícího socialismu do jiné, stále socialistické, ale dokonalejší formy. Nové motivy se do akcentace žádoucích změn dostaly s příchodem Jurije Andropova na post generálního tajemníka Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu (dále jen ÚV KSSS) v roce 1982, kdy kromě hlavního úkolu „zdokonalovat rozvinutý socialismus“ přibyla imperativnější a rozhodnější rétorika

⁶ Perestrojka – série ekonomických a politických reforem v Sovětském svazu, potažmo v celém Východním bloku, které proběhly pod vedením tehdejšího generálního tajemníka Michaila Gorbačova.

⁷ ŠTEFEK, Martin. *Za fasádou jednoty: KSČ a SED po roce 1985*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2014, 221 stran; 21 cm. ISBN 978-80-7465-121-2, s. 110-112.

⁸ CSABA, Laszlo. Philip Hanson, the Rise and Fall of the Soviet Economy: an Economic History of the USSR from 1945. *Europe-Asia studies* [online]. Taylor & Francis Group, 2003, 55(6), 950 [cit. 2023-07-16]. ISSN 0966-8136, s. 137.

⁹ PULLMANN, Michal. *Konec experimentu přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha: Habilitační práce- Univerzita Karlova. Filozofická fakulta. Ústav hospodářských a sociálních dějin, 2013, 243 s., s. 41-42.

v rámci jednotlivých úkolů strany a sovětského lidu v hospodářské oblasti.¹⁰ Právě kolem Andropova se v nejvyšších kruzích začala etablovat řada proreformních kádřů, mezi něž patřil i Michail Gorbačov, jenž se od ostatních členů politbyra odlišoval například tím, že udržoval kontakty s reformě orientovanými specialisty, kteří zastávali poradní funkce ve stranickém aparátu. Gorbačov na jejich setkáních již od roku 1978 diskutoval krizové jevy v SSSR, nutné reformy hospodářství i možnou podobu mezinárodních vztahů.¹¹ Zpětně Gorbačov uváděl, že jeho nedůvěra v tehdejší oficiální stav sovětského systému se opírala o absenci diskusí, které by napomohly tomu, aby se obyvatelé svazu mohli identifikovat s politickým systémem.¹²

O přestavbě jako takové hovoříme tedy až s jeho nástupem do funkce generálního tajemníka ÚV KSSS 11. března 1985, po smrti jeho předchůdce Konstantina Černěnka. Na zvolení Michaila Gorbačova bylo významných několik skutečností. Poprvé v dějinách SSSR byl do nejvyšší funkce vybrán nejmladší člen politbyra, Gorbačovi bylo v době jeho zvolení pouze padesát čtyři, což bylo o patnáct let méně, než byl tehdejší věkový průměrvšech členů politbyra. Oproti svým předchůdcům se rovněž lišil v tom, že svou funkcionářskou dráhu v KSSS zahájil až v poststalinské době.¹³

V Gorbačově pojetí pojem přestavba reprezentoval smysl centrálního reformního snažení nikoli pouze dílčí cíle konkrétních oblastí problémů. I přestože zpočátku nebylo zcela jasné, co všechno má tato přestavba obnášet, byla reprezentována jako projekt, jenž zasáhne všechna odvětví života občanů a bude mít zásadní důsledky pro celý Sovětský svaz.¹⁴ Přestavba tedy neovlivnila pouze hospodářský mechanismus, Gorbačovovy reformy začaly nabývat na podobě i v politické sféře, neboť věřil, že hospodářství nelze efektivně reformovat bez politické změny. V roce 1987 tedy začal výraz perestrojka označovat radikální reformu, jejíž součástí byl i koncept glasnosti¹⁵, který se výrazně dotkl

¹⁰ Tamtéž, s. 26-28.

¹¹ ENGLISH, Robert D. *Russia and the Idea of the West: Gorbachev, Intellectuals, and the End of the Cold War* [online]. Columbia University Press, Columbia University Press [cit. 2023-06-24]. ISBN 9780231504744. Dostupné z: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.7312/engl11058/html>, s. 182.

¹² Nejistota rovněž pramenila z veřejně nevyslovené obavy, že okupací Československa v roce 1968 SSSR více ztratil, nežli získal. A zřejmě nejsilnějším zdrojem nedůvěry byly Gorbačovovy zkušenosti z návštěv Západu, kde byl překvapen životním standardem a otevřeností běžných občanů, jejich svobodným uvažováním o činnosti svých vlád i jednotlivých politiků.

¹³ ŠTEFEK, Martin. *Za fasádou jednoty: KSČ a SED po roce 1985*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2014, 221 stran; 21 cm. ISBN 978-80-7465-121-2, s. 63.

¹⁴ PULLMANN, Michal. *Konec experimentu přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha: Habilitační práce-Univerzita Karlova. Filozofická fakulta. Ústav hospodářských a sociálních dějin, 2013, 243 s., s. 45-52.

¹⁵ Glasnost – politická otevřenost ve smyslu maximální otevřenosti o činnostech státních orgánů a minimálních zásahů do svobody slova a informací.

kulturní sféry. Z počátku byla tato větší otevřenost vnímána okrajověji, ve smyslu uvolnění pravidel pro vydávání knih, divadelních her nebo natáčení filmů. Gorbačov však vnímal nutnost otevřené informovanosti rozšiřovat. Jedním ze stimulů byla například černobylská havárie, ke které došlo 26. dubna 1986 a i přestože se jednalo o ekologickou katastrofu nebývalého rozsahu, sovětská televize o ní informovala teprve 28. dubna večer. Mezitím o radioaktivním zamoření přišly informace ze zahraničí spolu s apelem na potřebu skutečné glasnosti. V následujících letech se opravdu glasnost začala rozšiřovat o nové motivy plurality názorů, alternativních myšlenkových proudů, a dokonce i plurality zdrojů moci.¹⁶

Druhá polovina 80. let se tak nesla v duchu všeobecného uvolňování, které se znatelně dotklo celého Sovětského bloku a se zpožděním, pokud jde o nejvyšší politickou rovinu, i Československa. Dění v SSSR do velké míry odrážel *Komplexní dokument pro přestavbu hospodářského mechanismu ČSSR*, který schválilo předsednictvo ÚV KSČ v prosinci 1987. Tento dokument obsahoval hlavní teze výše zmíněného *Zákona o státním podniku*. Zásadní změnou, kterou s sebou do československého hospodářství dokument vnášel bylo rozhodnutí o zjednodušení struktury podnikové sféry. Výrobní hospodářské jednotky, jež se skládaly z desítek závodů a podniků čítajících desítky tisíc zaměstnanců, měly být od ledna 1989 nahrazeny podniky státními. Toto rozhodnutí zrušilo řídicí mezičlánek mezi resortními ministerstvy a jednotlivými podniky.¹⁷ Tato přestavba struktur podniků měla být velkou součástí přestavby národního hospodářství, jež byla čteně komunikována prostřednictvím médií, jakožto nutný a velký krok kupředu, co se hospodářství země týče. Tento posun národního hospodářství však rozhodně neznamenal krok kupředu v rámci ochrany životního prostředí, neboť zefektivnění ekonomiky je zcela přirozeně v rozporu s ohledy na životní prostředí.

Ve stejné době lze v československé společnosti rovněž pozorovat vzrůstající míru aktivit, mezi něž spadá i oblast ekologie a ochrany životního prostředí. Komunistickému vedení se již nedařilo tajit pravdivé informace o stále se zhoršujícím stavu životního prostředí. Mezi lety 1987 a 1989 se již velká část veřejnosti, zejména pak příslušníci mladší generace, zajímala o ochranu životního prostředí i pod hlavičkou nezávislých občanských iniciativ, kterých začalo přibývat. Otázka životního prostředí se pak rovněž stala jakousi

¹⁶ BROWN, Archie. *Vzestup a pád komunismu*. Brno: Jota, 2011. ISBN 978-80-7217-812-4, s. 591–594.

¹⁷ KOPEČEK, Michal, ed. *Architekti dlouhé změny: expertní kořeny postsocialismu v Československu*. Praha: Argo, 2019. Historické myšlení. ISBN 978-80-257-2808-6, s. 107.

základnou v rámci, které se mohli občané kriticky vymezit vůči režimu, aniž by se pohybovali na tenkém ledě.¹⁸

Lze tedy konstatovat, že ekologická politika představovala pro socialistické vlády zásadní rozpor, kdy na jedné straně se dala jen těžce skloubit s průmyslovou výrobou a dalšími odvětvími hospodářství, na které kladl socialistický režim velký důraz a na druhé straně vedení státu stále jasněji vidělo, že občané vnímají otázky životního prostředí jako extrémně naléhavé a že se od nich odvíjí jejich mnohem obecnější spokojenost. Důležitým milníkem v oblasti ekologie a ochrany životního prostředí byla však v Československu zejména druhá polovina 80. let, která kombinací domácích i zahraničních faktorů po letech konečně začala otevírat prostor k diskusi této problematiky.

2.2. Absence samostatné instituce ministerstva životního prostředí

ČSSR od roku 1969 fungovala jako federace, tudíž dělba moci mezi federací a oběma republikami byla základním legislativním rámcem a zároveň hrála roli i ve struktuře veřejné správy. Až do roku 1990 byla správa životního prostředí v pravomoci republik. Federální vláda však disponovala právem pozastavit nebo dokonce zrušit opatření přijaté republikovými vládami, pokud bylo v rozporu s federálním přístupem.¹⁹

Před rokem 1989 nebyl žádný orgán pověřen výhradně řešením problémů životního prostředí. Místo toho úkoly v oblasti životního prostředí plnila celá řada institucí. Na federální úrovni se oblastí životního prostředí zabývala Státní komise pro vědeckotechnický rozvoj a investice, Federální ministerstvo zemědělství a výživy, Spolkové ministerstvo hornictví, těžkého průmyslu a elektroniky, Československá komise pro jadernou energii. Za státní správu jednotlivých oblastí životního prostředí byly zodpovědné oborové ústřední orgány. V praxi správa životního prostředí pak probíhala tak, že ministerstvo zemědělství a výživy zodpovídalo za ochranu zemědělské půdy, ministerstvo vodního a lesního hospodářství za ochranu ovzduší, vody a lesní půdy, ministerstvo zdravotnictví za všechny vlivy životního prostředí na zdraví, ministerstvo kultury za ochranu přírody a národních parků. V roce 1988 pak ministerstvo vnitra začalo

¹⁸ VANĚK, Miroslav. *Ostrůvky svobody: kulturní a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu* / Miroslav Vaněk a kol. 2002. ISBN 8072201247, s. 251.

¹⁹ JANCAR-WEBSTER, Barbara. *Environmental Action in Eastern Europe: Responses to Crisis* [online]. Routledge, 1993 [cit. 2023-06-25]. ISBN 9781315486932. Dostupné z: <https://www.taylorfrancis.com/books/edit/10.4324/9781315486932/environmental-action-eastern-europe-barbara-jancar-webster>, s. 49.

nést název ministerstvo vnitra a životního prostředí (MVŽP) a převzalo problematiku životního prostředí obecně.

Toto rozkročení oblasti životního prostředí mezi několik resortů mělo zásadní důsledky. Jedním z nich je fakt, že jednotlivá ministerstva měla silné tendence prosazovat své parciální zájmy, které se ne vždy šly ruku v ruce s ochranou životního prostředí. Například ministerstvo zemědělství a výživy sice zodpovídalo za ochranu zemědělské půdy, ale současně mělo na starosti i zemědělskou výrobu. Ve chvíli, kdy se požadavky na ochranu životního prostředí rozcházely s ekonomickými zájmy, byly nutně upozaděny. Podobné situace se týkaly i všech ostatních ministerstev. Dalším důsledkem složitého systému byla silná tendence jednotlivých ministerstev prosazovat své konkrétní zájmy v oblasti životního prostředí, nehledě na zájmy životního prostředí jako komplexního celku. Problémem rovněž bylo, že v určitých případech odpovědnost za jeden segment životního prostředí sdílelo hned několik ministerstev. Příkladem může být ochrana půdy, kterou mělo na starost nejen ministerstvo zemědělství a výživy, ale i ministerstvo lesního a vodního hospodářství a ministerstvo zdravotnictví.

Zvýšenou pozornost si pak zaslouží již zmíněné ministerstvo vnitra a životního prostředí. Ministerstvo vnitra tento přídomek získalo v důsledku rostoucího důrazu na ochranu životního prostředí, který byl význačný pro druhou polovinu 80. let. Ovšem šlo spíše o formální a pragmatický krok ze strany oficiální politiky. Ministerstvo sice mělo na starost koordinovat ostatní ústřední orgány v otázkách životního prostředí, avšak způsob a podmínky koordinace nebyly blíže definovány. Slabou pozici ministerstva rovněž podpořila absence pravomoci přijímat závazná rozhodnutí týkající se ochrany životního prostředí, neboť těmito pravomocemi disponovala oborová ministerstva.²⁰ Paradoxně tedy v zemi, která se potýkala s jedním z největších znečištění v tehdejší Evropě chyběl orgán, který by tuto oblast zaštiťoval a podnikal komplexní kroky k nápravě. Absence takové instituce rovněž svědčí o tom, že priority režimu byly odlišné.

2.2.1. Ekologická sekce

Roztříštěnost státních snah regulovat sektor spravující životní prostředí zapříčinila, že v Československu začaly vznikat iniciativy, které se této oblasti chtěly ujmout, neboť stav životního prostředí byl alarmující a státní aparát na to nebyl schopen příslušně reagovat. Kromě ekologických hnutí a ochránářských organizací, které se zaměřovaly

²⁰ Tamtéž, s. 50-53.

na tzv. „malou“²¹ ekologii je na tomto místě potřeba zmínit Ekologickou sekci, která byla jednou z mála organizací, jež řešila takzvanou „velkou“ ekologii. Toto dělení ekologie se částečně odráží i v polistopadové reflexi. Někteří autoři však upozorňují, že je nutné brát v potaz, že tato dichotomie – režimem tolerovaných „malých“ ekologických aktivit a stigmatizované „opozice“, která spojuje problematiku životního prostředí s proměnou společenského, a hlavně politického uspořádání – nemůže zcela správně odpovídat mnohem pestrobarevnější a komplexnější realitě.²²

Ekologická sekce se stala významnou součástí ekologické fronty, zejména v odborné oblasti. Platforma sdružovala mnoho odborníků z různých oborů, kteří se snažili hledat cesty, jak pomoci životnímu prostředí. Z počátku šlo o několik desítek osob, v roce 1989 pak o téměř 400 odborníků. Ekologická sekce svou činnost oficiálně zahájila v březnu 1979 a zázemí jí formálně poskytla oficiální státní instituce – Biologická společnost Československé akademie věd (ČSAV). Tím se iniciátoři vyhlí povinnosti schvalování stanov Ministerstvem vnitra. Činnost Ekologické sekce se zaměřovala na pořádání přednášek s tematikou aktuálních problémů ekologie člověka a životního prostředí. Později se jednalo i o pravidelná diskusní odpoledne, jichž se účastnili ekologové, ale i technokraté, což s sebou neslo živou a otevřenou diskusi. Kromě pravidelných přednášek sekce pořádala několikadenních seminářů, na nichž vystupovali odborníci s objektivními referáty o aktuálním stavu životního prostředí. Právě v rámci seminářů se Ekologická sekce zaměřila na „velkou“ ekologii, kdy přítomní kritizovali především nevyhovující strukturu národního hospodářství a finanční politiku státu vůči životnímu prostředí. V rámci seminářů navazovala Ekologická sekce spolupráci i s Chartou 77, neboť považovali za důležité, aby i její činnost akcentovala ekologická témata. Václav Mezříčský (jeden z hlavních iniciátorů) uvedl, že členové sekce vnímali ekologii jako politikum a ekologickou aktivitu zároveň jako způsob, jakým se mohli pokusit destabilizovat systém a tím dosáhnout otevření a reflektování této problematiky.²³ Ekologická sekce měla

²¹ Pod pojmem „malá“ ekologie můžeme nalézt aktivity jako například edukace o problematice životního prostředí a různé akce v terénu. Jednotlivým členům hnutí a ochránářských organizací šlo primárně o popularizování problematiky životního prostředí a dostat informace mezi co nejširší veřejnost. Naopak „velká“ ekologie už cílila výše, konkrétně šlo o snahy proniknout do systémového fungování československé společnosti. A kriticky se vymezit vůči centralizovanému hospodářství a jeho negativním vlivům na životní prostředí.

²² SPURNÝ, Matěj. Mezi vědou a politikou. Ekologie za socialismu a kapitalismu (1975-1995). In: *Architekti dlouhé změny: expertní kořeny postsocialismu v Československu*. Argo, 2019, s. 267-304. ISBN 978-80-257-2808-6, s. 269.

²³ VANĚK, Miroslav. *Nedalo se tady dýchat: Ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989* [online]. V MKP 1. elektronické vydání. Praha: Městská knihovna v Praze, 2022 [cit. 2023-07-03]. Dostupné z: https://web2.mlp.cz/koweb/00/04/63/71/66/nedalo_se_tady_dychat.pdf, s. 66-69.

jednoznačně přesah tím, že se jako jediná ekologická iniciativa v předlistopadovém Československu věnovala i „velké“ ekologii.

Nevýhodou Ekologické sekce však bylo, že necílila na širokou veřejnost. Témata přednášek a seminářů, bohužel většinou zůstávala v okruhu buď odborníků nebo osob, které měly v této oblasti už jistou úroveň povědomí. Mezi povědomí široké veřejnosti se dostala v roce 1983, kdy sekce na podnět vlády a jejího tehdejšího předsedy Lubomíra Štrougala vypracovala Zprávu o životním prostředí v Československu, která původně měla být interním vládním dokumentem. Uniklé alarmující informace však rozpoutaly poprask ve chvíli, kdy se znění zprávy v prosinci roku 1983 objevilo v limitovaném počtu výtisků v samizdatovém periodiku *Informace k Chartě 77*, což samo o sobě nebyl problém, neboť samizdatová periodika se šířila pouze mezi určitou skupinou lidí. Problém pro režim nastal ve chvíli, kdy jedno z čísel uniklo do zahraničí, a začátkem roku 1984 informace ze zprávy začala publikovat zahraniční média²⁴, čímž byl režim zasažen na citlivém místě.²⁵

2.3. Další ekologické aktivity v Československu

V českém prostředí lze nalézt dlouhou tradici hnutí a spolků, zabývajících se ochranou přírody. Tento vývoj byl však zásadním způsobem ovlivněn nástupem komunistického režimu v roce 1948. Komunistická strana postupně centralizovala nejen hospodářskou oblast, ale i veřejnou sféru, náboženství a vzdělávání. V roce 1951 došlo k rozpuštění dobrovolných a společenských organizací, jakákoliv spolková činnost od té chvíle musela být odsouhlasena státními orgány.²⁶ Období padesátých let značně otráslu celou veřejnou sférou, částečné obrození občanského a politického prostoru můžeme pozorovat v období po XX. Sjezdu KSSS v roce 1956, kdy započalo období destalinizace. V šedesátých letech pak občanských iniciativ obecně přibývalo, avšak veškeré naděje ve společnosti potlačily události ze srpna 1968.

Normalizační režim se ze své podstaty neslučoval s jakoukoliv formou nezávislého aktivismu ze strany občanů. Naopak, v zájmu komunistického vedení Československa po událostech ze srpna 1968 bylo utlumení občanských aktivit a všech forem politické

²⁴ Konkrétně šlo již 7. ledna o pařížský deník *Le monde*, posléze zprávu citovaly rozhlasové stanice Hlas Ameriky a Svobodná Evropa. V polovině února zhruba třetinu textu publikoval berlínský *Tageszeitung* a 7. června 1984 podstatnou část zprávy publikoval v Hamburku týdeník *Die Zeit*.

²⁵ BLAŽEK, Petr, ed. *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968-1989*. Praha: Dokořán, 2005. ISBN 80-7363-007-9, s. 88.

²⁶ Československá republika. Zákon o dobrovolných organizacích a shromážděních. In: *68/1951*. 1951.

participace. Režim tak občanům poskytoval vcelku velkorysou sociální politiku, výměnou za potlačení zájmu o veřejné dění. I přesto však v tomto období najdeme ekologické iniciativy, které se vymykaly převládající letargii, jakkoliv jich bylo před koncem roku 1989 jen několik, konkrétně šlo o již zmíněnou Ekologickou sekci, hnutí Brontosaurus a Český svaz ochránců přírody.

2.3.1. TIS – *Poznej a chraň*

První moderně pojatou dobrovolnou ochrannářskou organizací, jež navázala na dlouholetou českou tradici, se již v roce 1958 z iniciativy zoologa Otakara Leiského, stal TIS – *Svaz pro ochranu přírody a krajiny*.²⁷ Z počátku organizace vznikla pod názvem *Sbor ochrany přírody*, jako sekce působící při *Společnosti Národního muzea* a motivem pro její založení byl určitý pocit dluhu ze strany veřejnosti vůči ochraně přírody. Po jedenácti letech došlo k jejímu osamostatnění, avšak heslo *Poznej a chraň* a motiv stejnojmenné dřeviny ve znaku mu zůstaly. Nové stanovy TISu byly schváleny 28. srpna 1969 a následně přijaty na ustavujícím sjezdu v Národním muzeu 15. listopadu 1969. Tehdejší chaotická politická situace na úřadech, odrážející události Pražského jara zapříčinila, že byl TIS jednou z posledních organizací, která neměla ve svých stanovách ukotvenou vedoucí úlohu KSČ a rovněž nebyla členem Národní fronty. V době počínající normalizace, tak vznikla organizace, jež se mohla opřít o svou vlastní právní subjektivitu. Ta umožnila organizaci zakládat decentralizované pobočky, které získaly podobu tzv. základních skupin a působily napříč Československem.

Samotná organizace zaměření svých ochrannářských aktivit formulovala v rámci šestibodového programu *Československo – zahrada Evropy*, který rovněž sloužil jako návod pro činnost základních skupin. Mezi body programu spadaly aktivity jako výsadba zeleně, usměrňování rekreačního tlaku na přírodu, rozvíjení zájmu o ochranu přírody zejména u mladých lidí nebo obecné šíření myšlenek nebo edukace co nejširší veřejnosti o důležitosti ochrany přírody, krajiny a s tím související shromažďování podkladů pro tuto činnost. Z konkrétních počinů TISu je třeba zmínit cyklus sedmnácti přednášek inspirovaných knihou Rachel Carsonové *Silent Spring*²⁸. Cyklus byl odvysílán Českým rozhlasem v roce 1966 a stal se velmi důležitým krokem v informovanosti obyvatel České

²⁷ BLAŽEK, Petr, ed. *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968-1989*. Praha: Dokořán, 2005. ISBN 80-7363-007-9, s. 81.

²⁸ Autorka v publikaci upozornila na užívání pesticidů na bázi DDT. Kniha byla v vydána v roce 1962, proto šlo na tehdejší dobu o velmi odvážný počín. CARSON, Rachel, Louis DARLING a Lois DARLING. *Silent spring*. 10th print. Boston: Houghton Mifflin, 1962, x, 368 s.: il.

socialistické republiky (dále jen ČSR) o problematice životního prostředí. Tehdejší ministr zdravotnictví Josef Plojhar odvysílání zastavil, avšak díky nasazení TISu se nakonec podařilo vyjednat kompromis ve formě vysílání pořadu na nově zavedených velmi krátkých vlnách, jejichž dosah nepokryl celou republiku. Podobně zajímavá iniciativa je založení Hucul Clubu 15. listopadu 1972. Otakaru Leiskému se spolu s jeho mladými spolupracovníky podařilo převzít likvidovaný chov huculských koní z Muráně na Slovensku. O čtyři roky později Hucul Club jako první ve střední Evropě pod odborným dohledem vyzkoušel hipoterapii. Posléze se huculský kůň začal využívat pro léčbu tělesně i mentálně postižených. Tento počín vzbudil zájem i v zahraničí a mimo jiné přivedl do TISu jeho čestnou členku, spisovatelku Joy Adamsovou z Keni.²⁹

Je patrné, že i v normalizačním období dokázal TIS svými aktivitami, které komunistická vláda nepovažovala za důležité, zaujmout veřejnost. Z původních šestnácti členů na konci 70. let jeho členská základna čítala přes 16 000 individuálních a 35 kolektivních členů, a to laiků i odborníků. Rozšiřování jeho působnosti a zejména pak kritika a polemika s vládními rozhodnutími však způsobila vzrůstající tlak ze strany vlády, který nakonec donutil TIS se na konci prosince 1979 rozpustit. TIS byl posléze nahrazen novou úředně deklarovanou organizací: Českým svazem ochránců, která vznikla na popud Ministerstva kultury ČSR 11. září 1979.³⁰

2.3.2. S podporou státních orgánů

Likvidace TISu znamenala pro komunistické vedení nutnost tuto organizaci nahradit, neboť ke konci 70. let bylo jisté, že režim bude muset nějakým způsobem reagovat na stále zhoršující se úroveň životního prostředí a zvyšující se zájem občanů. Pod kontrolou státních orgánů existovaly dvě organizace, v nichž se mohli občané ekologicky realizovat – hnutí Brontosaurus a již zmíněný Svaz ochránců přírody.

Počátky hnutí Brontosaurus sahají do roku 1973, kdy začaly přípravy na vyhlášení roku 1974 světovým rokem životního prostředí. Prvotní myšlenka vznikla v Ústavu krajinné ekologie ČSAV a vize byla vytvoření mládežnické organizace, jejíž náplní by byla ochrana přírody. Tato skupina rovněž měla řešit problém nízké angažovanosti svých

²⁹ ZAJONCOVÁ, Dana. TIS – Svaz pro ochranu přírody, krajiny a lidí. Dobrovolná ochrana přírody v období totality. In *Historie 2003*. Celostátní studentská vědecká konference. 1. vyd. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2004. s. 295–318, 23 s. ISBN 80-7194-697-4.

³⁰ VANĚK, Miroslav. *Nedalo se tady dýchat: Ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989* [online]. V MKP 1. elektronické vydání. Praha: Městská knihovna v Praze, 2022 [cit. 2023-07-03]. Dostupné z: https://web2.mlp.cz/koweb/00/04/63/71/66/nedalo_se_tady_dychat.pdf, s. 55-59.

pracovníků, tedy nízkého počtu členů KSČ. Aktivity na ochranu přírody tedy měly ústav kádrově posílit. V rámci Roku ochrany životního prostředí se hnutí Brontosaurus v každém měsíci roku 1974 zaměřilo na určitou problematiku – ovzduší, doprava, voda, ochrana přírody atp. Akce byla připravována ve spolupráci s ústavu Československé akademie věd, Radou pro životní prostředí při vládě ČSR a dalšími resortními ministerstvy. Rovněž byla široce mediálně propagovaná skrze časopisy vydávané *Mladou frontou (ABC mladých techniků a přírodovědců, Sedmička pionýrů, Věda a technika mládeži* atd.), Československou televizí i rozhlasem. Tyto faktory zapříčinily, že akce přitáhla pozornost široké veřejnosti a organizátorům se podařilo, počin původně zamýšlený jako jednorázový, přetavit v časově neomezené celostátní hnutí. V roce 1975 pak po schválení Ústředního výboru Socialistického svazu mládeže (dále jen ÚV SSM) oficiálně vzniklo hnutí Brontosaurus, jehož hlavními tématy se staly čtyři problémy: voda, zeleň, odpady a ovzduší. Hnutí se zaměřovalo na „malou“ ekologii a společně s dalšími ochránářskými organizacemi přesvědčilo část široké veřejnosti, že je třeba být aktivní.³¹ Aktivity nabývaly na intenzitě, a zejména v druhé polovině 80. let se u mnohých profilovaly jako forma opozice vůči samotnému režimu.

Další státem kontrolovanou organizací byl Český svaz ochránců přírody (dále jen ČSOP), který nahradil TIS. Ve svém programovém prohlášení tato organizace zdůrazňovala, že primárně rozvíjí propagandistickou a ideově výchovnou činnost orientovanou na získávání širokých společenských vrstev k ochraně přírody a životního prostředí v duchu politiky komunistické strany. Činnosti ČSOP probíhaly v úzké součinnosti s národními výbory a společenskými organizacemi Národní fronty. Součástí Národní fronty se pak ČSOP stal v červenci 1989. Hlavním úkolem organizace bylo ovlivňovat v rámci široké veřejnosti výlučně kladný vztah k přírodě ve smyslu vládních usnesení. Svaz měl tedy nejen zájem o přírodu a její ochranu, ale jako oficiální instituce rovněž respektoval zájmy vládnoucí strany. ČSOP podobně jako TIS zakládal v rámci úzké spolupráce s národními výbory mnoho svých skupin napříč Československem. Mezi běžnými členy bychom jen zřídka našli ambice obhajovat vládní nebo stranické zájmy. Primárním cílem těchto členů byla ochrana přírody, o čemž svědčí i fakt, že zde působilo mnoho členů zaniklého TISu, kteří pouze chtěli pokračovat ve svých ochránářských aktivitách. Právě velké množství základních organizací ČSOP přispělo

³¹ VANĚK, Miroslav. *Nedalo se tady dýchat: Ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989* [online]. V MKP 1. elektronické vydání. Praha: Městská knihovna v Praze, 2022 [cit. 2023-07-03]. Dostupné z: https://web2.mlp.cz/koweb/00/04/63/71/66/nedalo_se_tady_dychat.pdf, s. 62-65.

ke konkrétním výsledkům v určitých lokalitách. Jejich činnost probouzela zájem o životní prostředí i v menších sídle ČSSR, kde se občané zpravidla tolik společensky neangažovali. ČSOP na počátku 80. let čítal na 23 000 členů v 350 organizacích. Zejména v druhé polovině 80. let se pak z části ČSOP vyprofiloval základ nezávislého společenského aktivismu. Některé organizace ve snaze posunout svou činnost za hranice vytyčené státními orgány, navázaly spolupráci s neoficiálními ekology a později i s nezávislými ekologickými iniciativami.³²

2.3.3. Média o životním prostředí

V popularizaci problematiky životního prostředí důležitou roli sehrály zejména odborné a populárně přírodovědecko-technické časopisy. V 80. letech napomohly i filmy se stejnou tematikou, zejména pak mezinárodní filmový festival–EKOFILM, kterému se věnuji níže. Pravdivé informace o stavu životního prostředí se režim snažil utajovat a tisk v tomto asistoval. I přesto se pod vlivem zhoršující se situace spolu s informacemi ze *Zprávy o životním prostředí v Československu na přelomu let 1983 a 1984* ekologická témata dostala na stránky novin. V oficiálním tisku přesto stále často docházelo k uveřejňování nepravdivých nebo neúplných informací, a hlavně k úmyslnému nepojmenování viníka. V tomto ohledu byly časopisy *Nika*, *Živa*, *Věda a život*, *Technický magazín* a jim podobné velmi cenným zdrojem informací o životním prostředí a přírodě jako takové.

Nejvýraznějším titulem byl ekologický bulletin *Nika*, který začal vycházet již v roce 1978 jako ekologický bulletin 68. základní skupiny TISu. Po zrušení TISu redakce přešla pod městský výbor Českého svazu ochránců přírody v Praze. Do poloviny 80. let si *Nika* hledala svoji cestu s tím, že cílem redakce bylo dostávat informace o životním prostředí mezi laickou veřejnost. To však komplikoval tlak z jedné strany z městského výboru ČSOP a rovněž z odboru kultury hlavního města Prahy. *Nika* nikdy nebyla zakázána, i přestože jí to několikrát hrozilo. Administrativní tlak se zvyšoval zejména v druhé polovině 80. let, kdy časopis publikoval, ve spolupráci s významnými ekology, otevřené články o životním prostředí, které byly režimu krajně nepohodlné. Redakce časopisu byla v roce 1986 nucena snížit počet čísel na polovinu. Ani to však časopis nezastavilo v otevírání témat jako černobylská havárie nebo rozporu mezi realitou a údaji v oficiálních ročenkách. *Nika* se postupem času stala kritickým médiem. Periodikum rovněž celou

³² Tamtéž, s. 70-72.

druhou polovinu 80. let podněcovalo veřejnost k aktivitě za záchranu životního prostředí. Od začátku roku 1989 pak obsahovala přílohu *Depeše Niky*, která seznamovala veřejnost s novými nezávislými ekologickými iniciativami, utajovanými ekologickými nehodami v Československu nebo s přístupem západních zemí k ekologické problematice.³³

Kromě *Niky* existovala i samizdatová periodika *Ekologický bulletin* a *Ekomonitor*. *Ekologický bulletin*, vznikl v roce 1987 a jednalo se o jakési vyvrcholením soustavnějšího příklonu signatářů Charty 77 k ekologické problematice a dokladem toho, že ekologická témata již byla součástí nově vznikajících a čtenějších občanských iniciativ. *Ekomonitor* pak vznikl spolu s iniciativou nezávislých ekologů na základě jednání na jaře roku 1989. Jeho primárním cílem bylo opět monitorovat stav životního prostředí a předávat o něm informace a usilovat o jeho nápravu cestou podnětu k řešení.³⁴

Lze konstatovat, že tiskoviny s tematikou životního prostředí, ekologie a přírody jako takové byly cenným zdrojem informací, neboť oficiální tisk tuto problematiku řešil pouze okrajově. I přestože zejména ke konci 80. let začala vznikat samizdatová periodika, největší dopad měl oficiálně vydávaný ekologický bulletin *Nika*. I přes omezení počtu výtisků ze strany státního aparátu, byl pro občany nejdostupnější a rovněž byl oficiální, čímž pro jeho čtenáře odpadala obava, že by za jeho čtení mohli být nějak postiženi.

2.3.4. Ekofilm

První přehlídka filmů v rámci mezinárodního filmového festivalu *Ekofilm* byla zahájena 5. července 1974, symbolicky v den, který Organizace spojených národů vyhlásila za Mezinárodní den ochrany životního prostředí. Zúčastnilo se jí celkem 116 filmů, z čehož československá produkce byla zastoupena 33 snímky.³⁵ Hlavním garantem festivalu bylo Federální ministerstvo pro vědecko-technický a investiční rozvoj (dále jen FMTIR). Jednotlivé ministerské resorty pak měly na festivalu své zastoupení, ale hlavním, a hlavně oficiálním organizátorem zůstávalo FMTIR. Tato oficiální záštita s sebou nesla řadu výhod, zejména ve smyslu poskytování prostředků. Místem konání festivalu se stala Ostrava, která v té době byla nejvíce znečištěným městem Československa.³⁶ V Ostravě

³³ Tamtéž, s. 131–135.

³⁴ VANĚK, Miroslav. *Ostrůvky svobody: kulturní a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu / Miroslav Vaněk a kol.* 2002. ISBN 8072201247, s. 260.

³⁵ VANĚK, Miroslav. *Nedalo se tady dýchat: Ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989* [online]. V MKP 1. elektronické vydání. Praha: Městská knihovna v Praze, 2022 [cit. 2023-07-03]. Dostupné z: https://web2.mlp.cz/koweb/00/04/63/71/66/nedalo_se_tady_dychat.pdf, s. 136.

³⁶ KOVÁŘ, Pavel. *Paměť ekofilmu*. Praha: Občanské sdružení Ekofilm, 2010, 78 s. : il. ; 21 cm. s. 10-11.

probíhal festival každoročně až do roku 1997, kdy se přesunul do Českého Krumlova, kde probíhá dodnes.

Ekofilm nebyl pouhou přehlídkou soutěžních snímků. Jeho význam tkvěl zejména v tom, že se pořadatelům podařilo překročit rámec tradiční filmové projekce a vytvořit moderní festival s přírodovědeckou tematikou, který otevíral jednotlivé problémy v oblasti životního prostředí. Největším přínosem v rámci Ekofilmu byly panelové diskuse, sympózia a semináře s odborníky napříč obory, které probíhaly po projekcích a věnovaly se vždy konkrétní problematice, kterou snímek postihoval. Právě tyto doprovodné aktivity otevíraly prostor pro určitou formu osvěty a rovněž aktivizace veřejnosti v rámci ochrany životního prostředí. Díky nim se Ekofilm stal v průběhu let nejvýznamnějším fórem přírodovědců, techniků, ekologů, pedagogů, ale i nadšenců nebo pracovníků státní správy, které spojoval zájem o řešení palčivých problémů v oblasti životního prostředí.³⁷ Trvalou součástí Ekofilmu rovněž byl seminář s mezinárodní účastí pod patronací UNESCO, jenž později nesl oficiální název „Úloha filmu a televize ve výchově k péči o životní prostředí“. Jeho hlavním smyslem bylo poskytnout prostor pro konfrontaci filmové a televizní tvorby v oblasti životního prostředí s aktuálními potřebami výchovy mládeže a vzdělávání občanů k uvědomělejšímu přístupu a péči o životní prostředí.³⁸

Od roku 1976 měl každý ročník Ekofilmu předem vytyčené téma a heslo odkazující na konkrétní problematiku v oblasti životního prostředí. V prvních ročnících se promítali a následně posuzovali zejména snímky, které vyzdvihovaly krásy přírody a vyzývali k ochraně rostlin a chráněných živočichů. Zejména v 80. letech však začalo přibývat snímků, které poukazovaly na problémy spojené s ničením životního prostředí v širším kontextu. V posledních čtyřech ročnících před listopadem 1989 se rovněž často objevovala díla, jež vyvíjela apel na způsob myšlení, který bylo nutno, v rámci záchrany životního prostředí v Československu, celospolečensky změnit. A častěji se zejména v rámci panelových diskusí a seminářů objevovala i kritika státního aparátu a jeho nezodpovědného přístupu k problematice. Právě proto ve stejnou dobu došlo i k zásadní změně přístupu politických špiček k festivalu. Zatímco v prvních letech funkcionářům účast na festivalu přinášela jistou míru popularity a pozitivní ohlasy, ke konci režimu bylo velmi obtížné je do panelových diskusí dostat. Establishment si byl plně vědom, že nese odpovědnost za stav životního prostředí, což si v tu dobu už uvědomovala i značná část veřejnosti, proto

³⁷ EKOFILM (FESTIVAL). *Deset let Ekofilmu: mezinárodní festival filmů a televizních pořadů o životním prostředí, EKOFILM*. Praha: EKOFILM, 1983, 43 s.: tab., čb. fot, s. 3-4.

³⁸ Tamtéž, s. 15-16.

by se v takovém prostředí zcela jistě funkcionáři nevyhnuli vlně kritiky ze strany návštěvníků festivalu.³⁹

Ekofilm tedy spolu s dalšími ekologickými iniciativami zcela jistě přinášel občanům relevantní informace edukačního charakteru, směřoval veřejné mínění v oblasti životního prostředí a mimo to i formuloval spoustu podnětů pro státní aparát. Jeho velkým přínosem bylo, že jednotlivé snímky se kromě Ostravy vysílali i v kinech v jednotlivých městech napříč ČSSR, tudíž témata nezůstávala v uzavřených kruzích, ale dostávala se i do regionů.

2.4. Ekologické aktivity na Teplicku

Vzestupná tendence zájmu o oblast ekologie a ochranu životního prostředí, která provázela zejména druhou polovinu 80. let, lze pozorovat i v severočeských Teplicích. Setrvalé atmosférické znečištění, jež se rovněž projevovala každoročními obdobími inverzí nepochybně trápilo obyvatele Teplic, jak dokládá i tamní tisk. Měsíčník *Revue Teplice* v dubnovém čísle roku 1989 píše „*Letošní dlouhodobá zimní inverze nám ukázala, že o životním prostředí nelze jen mluvit, ale je nejvyšší čas pro jeho ozdravení udělat radikální činy. Stále rychleji mizí další a další druhy živočichů a rostlin, roste znečištění vod a nežádoucí látky se dostávají do potravinového řetězce.*“⁴⁰ Právě v roce 1989 lze, nejen v tomto periodiku, pozorovat zvýšenou intenzitu otevírání témat týkajících se životního prostředí. O čemž svědčí i zavedení pravidelné rubriky EKO REVUE v lednu 1989. V každém čísle byla od té doby minimálně jedna strana věnována problematice životního prostředí a ekologické krizi, o které na svých stránkách periodikum otevřeně hovořilo. „*Ještě před několika desítkami let se zabýval ekologií jen úzký okruh odborníků. Dnes se skloňuje ve slovníku všedních dnů ve všech pádech. Ze všech stran se na nás hrnou informace o současné, vážné ekologické krizi.*“⁴¹

Tématika životního prostředí se na stránkách *Revue Teplice* objevovala již v dřívějších letech. Nejčastěji se v druhé polovině 80. let objevovaly články informující o floře a fauně v regionu, apely na ochranu zvířecích a rostlinných druhů ale i zeleně ve městě a rovněž reportáže z místních dobrovolnických aktivit. Příkladem jedné z nich může být pravidelné brigády čištění lesů na Teplicku, které pořádala organizace SSM

³⁹ VANĚK, Miroslav. *Nedalo se tady dýchat: Ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989* [online]. V MKP 1. elektronické vydání. Praha: Městská knihovna v Praze, 2022 [cit. 2023-07-03]. Dostupné z: https://web2.mlp.cz/koweb/00/04/63/71/66/nedalo_se_tady_dychat.pdf, s. 137-138.

⁴⁰ (sd): Zamyšlení k dubnu. In: *Revue Teplice*, 4/1989, s. 6.

⁴¹ BARTOŠKOVÁ, Věra: Se lvíčkem na prsou. In: *Revue Teplice*, 1/1989, s. 20.

v Krupce od roku 1983. Po spojení se s generálním ředitelstvím Státních lesů se SSM dostalo k pořádání pravidelných budovatelských táborů, kde mladí lidé (zejména studenti teplického gymnázia) čistili lesní prostory, vysekávali porosty a sázeli nové stromy. Na rok 1984 se krupští svazáci zavázali k vyčištění na 500 tisíc metrů čtverečních zelených ploch, tento závazek byl překročen o 130 tisíc čtverečních metrů a organizace byla ve stejném roce oceněna stříbrným Brontosaurem, každoročně udělovanou cenou za zásluhy v oblasti ochrany životního prostředí. Na následující rok si organizace vytyčila cíl vyčistit celých milion metrů čtvereční, za jehož splnění byli v roce 1986 oceněni zlatým Brontosaurem.⁴²

Jak již bylo zmíněno výše, organizace Český svaz ochránců přírody měla velké množství základních organizací napříč Československem, přičemž ČSOP na Teplicku byl v roce 1979 založen v nedaleké obci Duchcov. Do roku 1989 působilo v okrese šest základních organizací ČSOP, ve kterých se sdružovalo na 200 členů. Jednotlivé základní organizace se řídily svazovými programy a podnikaly záslužné aktivity odpovídající potřebám konkrétního regionu. Na Teplicku šlo zejména o dobrovolné brigády v Krušných horách, ale i mapování černých skládek a čištění města. Mezi záslužné akce základních organizací ČSOP rozhodně patří záchranné transfery, zejména akce Formica⁴³, která vznikla na Teplicku a posléze se stala součástí celorepublikového programu. Dalším příkladem může být stěhování lnu žlutého, který se na západním břehu Labe vyskytoval pouze v blízkosti Dolu J. Fučíka, kde by však v důsledku těžby nepřežil. Dobrovolníkům se pak úspěšně povedlo přesadit všechny rostliny. Místní organizace ČSOP apelovaly zejména na efektivní ochranu přírody a krajiny, která byla všudypřítomnou těžbou zdevastovaná. V roce 1989 bylo na Teplicku deset chráněných území, přičemž tři zanikly v důsledku těžby a další tři území v tu dobu byly již dvacet let navržena k tomu, aby byla za chráněná území uznána.⁴⁴

Důležité je ve výčtu ekologických aktivit zmínit i Ekotýden⁴⁵, akci kterou v roce 1989 organizovala redakce *Revue Teplice* a povolil ji Odbor kultury Okresního národního výboru (dále jen ONV) Teplice. Hlavním záměrem Ekotýdne bylo podnítit iniciativu občanů a kulturních zařízení při řešení ekologické problematiky. Akce probíhala dvakrát ročně – na jaře a na podzim. Jarní akce byla zahájena 10. dubna panelovou diskusí pod

⁴² *Revue Teplice* 5/1986, s. 16-17.

⁴³ Akce Formica vznikla v roce 1982 jakožto program na záchranu a ochranu českých lesů prostřednictvím lesních mravenců. Program byla zařazen do činnosti základních organizací ČSOP a díky práci dobrovolníků se podařilo během několika let zmapovat a chránit ohrožené populace mravenců napříč ČSR.

⁴⁴ *Revue Teplice* 1/1989, s. 20-21.

⁴⁵ Rovněž nazýván Týden ekologie, nebo Dny ekologie na Teplicku.

patronací komise životního prostředí ONV a teplickou organizací ČSOP, diskuse se zúčastnily i podniky působící v teplickém okrese. Probíranými tématy byly stav lesů v Krušných horách, problematika výběru vhodných dřevin v rámci imisní oblasti, čistota města Teplice nebo likvidace místních černých skládek. Atmosféra v sále byla napjatá, neboť návštěvníci kladli naléhavé otázky směřující ke konkrétním řešením problematiky životního prostředí v okrese a apelovali na nutnost konkrétních výsledků. Následující den probíhala projekce filmů s ekologickou tematikou, které dopoledne shlédlo na 700 žáků základních škol. Současně probíhala i projekce v kinokavárně Oko, určená členům kulturních komisí města a okrese, v rámci přestávky mezi projekcemi pak proběhla diskuse, která obsahovala konkrétní návrhy, jak co nejrychleji pomoci vyřešit ekologické problémy okresu.⁴⁶

Podzimní Ekotýden pak probíhal ve dnech 13. až 17. listopadu a jeho součástí měla kromě panelových diskusí a besed být rovněž projekce vítězných filmů z mezinárodního festivalu Ekofilm a také výstava „Ekologie v popředí zájmu“ instalovaná v druhém podlaží Kulturního domu. Po vzoru ostravského Ekofilmu se jednotlivé dny věnovaly konkrétním problematikám. Tuto akci však zastínily listopadové události, kterým se podrobně věnují následující kapitoly práce.

⁴⁶ *Směr* 16/1989.

3. Faktory aktivizace teplické veřejnosti v ekologické problematice

3.1. Průmyslová výroba v regionu

Socialistický režim a jeho vrchní představitelé v rámci řízení a směřování Československa kladli velký důraz na hospodářskou oblast. Průmyslová výroba a snaha dodržovat hospodářské plány a pětiletky šla jen stěží skloubit s ochranou životního prostředí. Negativní vlivy průmyslové výroby se jednoznačně podepisovaly na stavu krajiny, ovzduší, vod, ale i na zdraví občanů. Rozsah negativních dopadů se pak logicky odvíjel od míry průmyslové výroby v dané oblasti. Ústecký kraj je i nyní nejprůmyslovější oblastí dnešní České republiky, avšak mírou průmyslového využití rozhodně nemůže konkurovat tehdejšímu Severočeskému kraji. Spolu s Ostravskem, Sokolovskem a Karvinskem byly severní Čechy zdaleka nejvíce zasaženou oblastí.

Jejich ekologická devastace způsobená průmyslovou výrobou neměla v tehdejší Evropě obdoby. Právě proto byl spolu s oblastí Sokolovska ⁴⁷ pejorativně označován za vřed Evropy. Samotná výroba v této oblasti činila pouze 11 % celkové průmyslové výroby státu, což samo osobě nezní jako alarmující hodnota. Je však důležité doplnit, že těchto 11 % představovalo celkem 73 % veškeré těžby hnědého uhlí, 75 % těžby uranové rudy, 39 % výroby elektrické energie (5444 MW instalovaného výkonu, 37 % výroby dusíkatých a fosforečných hnojiv a dokonce 100 % výroby novinového papíru a plaveného skla v celém státě. Veškerá výroba se navíc rozprostírala na necelých 400 km² rozlohy kraje, hustota osídlení této oblasti pak byla přibližně 300 obyvatel na km², což byl téměř trojnásobek českého průměru. ⁴⁸

Největší podíl (až čtyři pětiny) na devastaci životního prostředí nesl palivoenergetický komplex. V severních Čechách se už na počátku 70. let těžilo na 55 milionů tun hnědého uhlí ročně, tato těžba navíc vykazovala vzestupnou tendenci, neboť o patnáct let později bylo vytěženo 75 milionů tun. ⁴⁹ Vzdávající tendenci těžby lze pozorovat již od 60. let, i přestože někteří místí funkcionáři usilovali o snížení nebo alespoň rozsahu těžby. ⁵⁰ Ve skutečnosti se však odvíjela od shora nastavených limitů a plánů vlády

⁴⁷ Nejednalo se o čistě administrativní vymezení kraje, nýbrž o geografickou oblast, šlo víceméně o celé severozápadní Čechy.

⁴⁸ VANĚK, Miroslav. *Nedalo se tady dýchat: Ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989* [online]. V MKP 1. elektronické vydání. Praha: Městská knihovna v Praze, 2022 [cit. 2023-07-03]. Dostupné z: https://web2.mlp.cz/koweb/00/04/63/71/66/nedalo_se_tady_dychat.pdf, s. 80

⁴⁹ Pro srovnání v dnešní době těžba hnědého uhlí ve stejné oblasti ročně činí přibližně 26 milionů tun. Zároveň je aktuálně deklarováno několik časových horizontů, ve kterých by se těžba hnědého uhlí měla úplně ukončit zejména z ekologických důvodů.

⁵⁰ PEŠEK, Pavel: Severočeský region – smutný obraz devastovaného životního prostředí, in: *TERČ* (Teorie, Empirie, Region, Člověk). Sociálně ekonomický ústav v Ústí nad Labem 1992, s. 71.

a předsednictva KSČ, a to bez ohledu na devastaci životního prostředí v regionu. Zvyšující se těžba uhlí měla na svědomí zánik 116 vesnic ve 4 pánevních okresech– Most, Teplice, Chomutov a Ústí nad Labem. Kvůli těžbě muselo např. zaniknout i středověké město Most, které bylo nahrazeno nově vybudovanými panelovými sídlišti. Město Teplice v tomto ohledu dopadlo lépe, důlní práce se zastavily na okraji města, i přesto však byla likvidována část předměstí, konkrétně městská část Trnovany.⁵¹ Těžba hnědého uhlí představovala zhruba 26 % veškeré spotřeby energetických zdrojů v Československu. Problémem severočeského uhlí rovněž byla jeho nižší kvalita, uhlí obsahovalo vysokou míru popela, průměrně necelá 2 % síry (v konkrétních lokalitách však dokonce 5 až 10 %) a jeho výhřevnost byla poměrně nízká. I přesto však dvě třetiny nekvalitního uhlí vytěženého v regionu běžně spotřebovávaly na výrobu tepla a elektřiny místní tepelné elektrárny. Žádná z nich navíc nebyla odsířená, tudíž každoročně emitovaly místní ovzduší oxidem siřičitým. Kromě oxidu siřičitého (dále jen SO₂) docházelo i k uvolňování oxidů dusíků, těžkých kovů, polétavého popílku a dalších škodlivin. Alarmující byla i koncentrace elektráren, v oblasti dlouhé 55 a široké 20 kilometrů bylo v provozu šest elektráren o celkovém výkonu na 5000 MW. Takové množství elektráren na tak malé ploše nebylo nikde v Evropě.⁵²

Pro ústřední orgány byl Severočeský kraj společně s Prahou rozhodujícím a důležitým, a to právě pro svou palivoenergetickou základnu, chemický průmysl a výrobu elektrické energie. Důraz na význam regionu společně s poukazem na to, že je potřeba řešit problémy životního prostředí v oblastech koncentrace těžkého průmyslu, tak pravidelně zazníval sjezdech KSČ.⁵³ Paradoxem však bylo, že funkcionáři zdůrazňovali nutnost řešení problematiky životního prostředí, a to zejména proto, aby se zastavila migrace občanů z kraje a mohla být zajištěna další těžba a průmyslová výroba, která byla pro celou ČSR zásadní. Navíc i přestože bylo téma devastace přírody otevíráno jen velmi výjimečně byl artikulován viník. To dobře ilustrují např. slova ministra vodního a lesního hospodářství J. Kaliny z roku 1983: „*Severočeské lesy zmizely, protože jsme všichni potřebovali zdejší uhlí. Elektřinou ze severních Čech se svítí v celé republice. Proto je*

⁵¹ VANĚK, Miroslav. *Nedalo se tady dýchat: Ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989* [online]. V MKP 1. elektronické vydání. Praha: Městská knihovna v Praze, 2022 [cit. 2023-07-03]. Dostupné z: https://web2.mlp.cz/koweb/00/04/63/71/66/nedalo_se_tady_dychat.pdf, s. 93.

⁵² PEŠEK, Pavel: Severočeský region–smutný obraz devastovaného životního prostředí, in: *TERČ* (Teorie, Empirie, Region, Člověk). Sociálně ekonomický ústav v Ústí nad Labem 1992, s. 71.

⁵³ VANĚK, Miroslav. *Nedalo se tady dýchat: Ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989* [online]. V MKP 1. elektronické vydání. Praha: Městská knihovna v Praze, 2022 [cit. 2023-07-03]. Dostupné z: https://web2.mlp.cz/koweb/00/04/63/71/66/nedalo_se_tady_dychat.pdf, s. 82-83.

*povinností celé společnosti nepříznivé následky této činnosti odstranit a vrátit ekologickou rovnováhu tam, kde jsme ji museli narušit.*⁵⁴ Místo toho, aby vrchní funkcionáři přiznali vinu svou nebo vinu plánovaného hospodářství, hovořili často o jakési pomyslné kolektivní vině všech členů anonymní společnosti. S tím pak v zásadě kontrastoval přístup krajských či okresních funkcionářů, kteří často vinu sváděli na vyšší příčky mocenské hierarchie a apelovali na to, aby byly problémy Severočeského kraje řešeny shora.

3.2. Stav ovzduší

Nejvýraznějším projevem devastace životního prostředí v severních Čechách, se kterým se museli obyvatelé Teplic potýkat bylo bezesporu znečištění ovzduší. Severní Čechy byly společně s Prahou a Ostravskem nejvíce zasaženou oblastí v ČSR. Spolu se vzrůstající tendencí průmyslové výroby úměrně rostla i míra emisí přítomných v ovzduší, což dokazují i data Registru zdrojů znečišťování ovzduší (dále jen REZZO), který byl v Československu zřízen v 70. letech.

Z hlediska množství emisí a s ohledem na následné ekologické škody byl nejzávažnější emitovanou látkou (SO_2), který navíc vykazoval rychlou vzestupnou tendenci. V 60. letech bylo v Československu vyprodukováno zhruba 2 miliony tun (SO_2) ročně, o deset let později pak 2,5 milionu tun ročně a začátkem 80. let činila jeho hodnota 3 miliony tun ročně. Nárůst v 80. letech byl pak ovlivněn dostavbou tepelných elektráren v severních Čechách. Právě tepelná výroba spalováním fosilních paliv je totiž největším producentem (SO_2). Jak již bylo zmíněno výše, v severních Čechách byla koncentrace tepelných elektráren neúměrná ploše, což posilovalo celkový počet škodlivin v dané oblasti. Úhrnná emise tepelných elektráren Pruněrov 1+2 a Tušimice 1+2, které se nachází v okruhu pouhých 13 kilometrů, představovala druhou nejvyšší hodnotu v celé Evropě, konkrétně šlo dle údajů REZZO o půl milionu tun (SO_2) za rok.⁵⁵

Maximální hodnoty průměrné denní koncentrace (SO_2) a polétavého prachu v ovzduší byla stanovena na 150 mikrogramů na metr krychlový (mg/m^3). Tato hranice byla však velmi často překračována, zejména pak během zimních. Období vyjádřené počtem dní, kdy hodnoty průměrné denní koncentrace (SO_2) na předepsaném počtu stanic překročily hranici $400 \text{ mg}/\text{m}^3$ byla označována termínem Epizody vysokého znečištění

⁵⁴ VANĚČKOVÁ, Dagmar: Ekologická pohroma v Československu, fakta bez příkras. In: *Listy*, 69/1983, s. 67.

⁵⁵ MOLDAN, Bedřich. Životní prostředí České republiky: vývoj a stav do konce r. 1989. Praha: Academia, 1990. ISBN 80-200-0292-8, s. 49.

ovzduší. Nejdelší taková epizoda, v kombinaci se silnými inverzemi, které byly pro celý region v podzimních a zimních měsících typické, trvala v lednu 1982 celých 19 dní. Vůbec nejvyšší naměřená průměrná denní koncentrace oxidu siřičitého, která byla v okrese Teplice naměřena, činila 2 440 mg/m³ a byla naměřena v nedaleké obci Osek. Hodnoty přesahující hranici 1000 mg/m³ pak byly mnohokrát naměřeny na řadě severočeských stanic.⁵⁶ Epizody vysokého znečištění ovzduší se vyjma zimy v 1985/86 opakovaly každoročně několikrát během celých 80. let.

V lednu 1989, zejména od druhé poloviny ledna až do poloviny února trvaly v severních Čechách zhoršené rozptylové podmínky. Znečištění nabylo takových rozměrů, že bylo zapotřebí okamžitě regulovat jeho nejvýraznější zdroje, k tomu ale nedošlo. Nelze se divit, že v celé postižené oblasti panovala už v tu dobu vyhrocená atmosféra, která se projevovala zvýšeným počtem písemných stížností, telefonátů, kritiky a osobních návštěv na KV KSČ, hygienické službě a Českém hydrometeorologickém ústavu v Ústí nad Labem. Obyvatelé byli kromě situace ovzduší především nespokojeni s nedostatkem pravdivých informací a se zdravotními dopady, které znečištění prokazatelně mělo.⁵⁷ Na podzim téhož roku začalo období inverzí. Hustá mlha v kombinaci s koncentracemi popílku a síry, které opět mnohonásobně překračovaly stanovená maxima sužovala celý kraj. Občanům Teplic bylo tehdy dokonce doporučeno, aby omezili větrání a vycházení z bydlíště.⁵⁸ Dle Zprávy o znečištění ovzduší ve dnech 8. až 15. listopadu 1989 byla na Teplicku dne 8. listopadu Okresní hygienickou stanicí v Teplicích naměřena průměrná hodnota (SO₂) za 24 hodin 141 mg/m³, o den později šlo již o 279 mg/m³ s tím, že maximální hodnota toho dne dosáhla na 480 mg/m³. Vzestupná tendence provázela i následující dny. Ve dnech listopadových protestů pak maximální denní koncentrace přesahovala hodnoty 1000 mg/m³, i přestože maximální hodnoty průměrné denní koncentrace (SO₂) byly stanoveny na pouhých 150 mg/m³.⁵⁹ Z výše uvedených dat je tedy zjevné, že situace v roce 1989 byla pro obyvateli severočeských Teplic vnímána jako neúnosná.

⁵⁶ Tamtéž, s. 56–57.

⁵⁷ VANĚK, Miroslav. *Nedalo se tady dýchat: Ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989* [online]. V MKP 1. elektronické vydání. Praha: Městská knihovna v Praze, 2022 [cit. 2023-07-03]. Dostupné z: https://web2.mlp.cz/koweb/00/04/63/71/66/nedalo_se_tady_dychat.pdf, s. 202

⁵⁸ *Inverze 89*. Teplice: Temory, 2019. ISBN 978-80-270-6876-0, s. 27.

⁵⁹ *Revue Teplice* 1/1990, s. 16-17,

3.3. Zdravotní dopady na obyvatelstvo

Trvalý pobyt v narušeném životním prostředí a denní inhalace škodlivin z ovzduší zejména v období podzimních měsíců se rovněž projevovaly na zdravotním stavu obyvatel severních Čech. Negativní vlivy prokazují údaje o zdravotním stavu dětí žijících v oblasti Severočeské hnědouhelné pánve. Zdejší děti trpěly především zvýšenou nemocností dýchacích cest. Mimo to ale i nemocemi trávicí, svalové nebo kosterní soustavy. Děti z postižených oblastí také prokazatelně snášely i banální onemocnění (např. chřipková onemocnění a záněty plic) hůře než děti z jiných částí republiky.⁶⁰

O zdravotním stavu dětí svědčí i jejich výjezdy do škol v přírodě nebo umístování v dětských ozdravovnách a lázních, financovaných z dotací. Mnoho výzkumů se shodlo na tom, že severočeské děti by měly vyjíždět do škol v přírodě dvakrát do roka na dobu minimálně tří týdnů. Kvůli finančním i dalším komplikacím mohl však většinou kraj školákům zajistit pouze jeden výjezd a mnohdy ve špatném termínu, a dokonce do špatného prostředí. U dětí žijících v okrese Teplice byly navíc zaznamenány klesající tendence v počtech dětí, které do školy v přírodě opravdu vyjely. Zatímco v roce 1966 se školy v přírodě zúčastnilo 44 000 dětí,⁶¹ v roce 1988 jen 38 0216, přičemž původní plán byl vypravit do školy v přírodě 39 050.⁶² Hlavním uváděným důvodem byla právě vysoká nemocnost. Kromě výjezdů do škol v přírodě stát zajišťoval dětem na základních školách v průmyslových okresech školní svačinky: „*Více než sedmnáct let se žákům bezplatně poskytují svačinky jako náhrada za špatné životní prostředí. Masné výrobky, pečivo, ovoce a mléčné výrobky. Tyto základní produkty potravinářského průmyslu se ve svačinkách pravidelně střídají. Každý den dostávají žáci také čtvrtlitrový sáček mléka.*“⁶³

Zdravotnická statistika za rok 1987 uvádí, že z celkového počtu narozených dětí je procento nezralých dětí ze severočeských okresů vyšší (činilo 7,8 %), nežli v ČSR (5,3 %). Tyto oblasti rovněž vykazovaly vyšší procento novorozenců, kteří byli přímo v nemocnici, či krátce po propuštění nemocné, (13,5 %) než v ČSR (9,2 %). Více bylo i předčasných porodů, rizikových těhotenství nebo vývojových vad u plodů. Průměrná novorozenecká úmrtnost do 28 dnů od narození činila v ČSR 8,9 %, v pánevních okresech šlo o 9,4 % a konkrétně v okrese Teplice o 12,3 %. Vyšší bylo i procento průměrné úmrtnosti kojenců

⁶⁰ PEŠEK, Pavel: Severočeský region – smutný obraz devastovaného životního prostředí. In: *TERČ* (Teorie, Empirie, Region, Člověk). Sociálně ekonomický ústav v Ústí nad Labem 1992, s. 75-76.

⁶¹ VANĚK, Miroslav. *Nedalo se tady dýchat: Ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989* [online]. V MKP 1. elektronické vydání. Praha: Městská knihovna v Praze, 2022 [cit. 2023-07-03]. Dostupné z: https://web2.mlp.cz/koweb/00/04/63/71/66/nedalo_se_tady_dychat.pdf, s. 109.

⁶² *Směr* 43/1989.

⁶³ SZIROTNÝ Pavel: EKOLKY. In: *Revue Teplice* 5/1989, s. 9.

do 1 roku, v ČSR se jednalo o 13,1 %, v pánevních okresech o 14,9 % a v okrese Teplice dokonce o 17,2 %.⁶⁴

Problematika se ale zdaleka netýkala pouze dětí, negativní dopady škodlivin z ovzduší byly zaznamenány i u dospělých. Stejně jako u dětí se objevovala vyšší nemocnost, přičemž nejvíce zasaženou oblastí byly dýchací cesty. Dospělá populace severočeského regionu pak vykazovala výrazně odlišné hodnoty některých ukazatelů krevního obrazu – počty červených krvinek, množství červeného barviva apod. Pokud má však jedinec nedostatečně okysličenou krev, ovlivňuje to jeho výkonnost a kvalitu fyzického, ale i duševního zdraví. Podkysličená krev může vést jedince ke zvýšenému celkovému napětí, stresu, nervozitě nebo i agresivitě. I tato skutečnost může být jedním z mnoha faktorů, který v regionu přispíval ke zvýšené míře kriminality a trestní činnosti.⁶⁵

V celém severočeském kraji byla i vyšší průměrná úmrtnost a průměrná délka života byla o 2 až 3 roky kratší než průměrná délka života v celém ČSSR. V okrese Teplice tedy každoročně umíralo o 260 až 280 osob více, než by mělo, pokud by byla hodnota stejná jako průměrná úmrtnost v ČSR. Úmrtnost v okrese navíc prostupuje i do mladších věkových skupin. Okres Teplice měl dle statistické ročenky vůbec nejnižší počet osob v produktivním věku.⁶⁶ Na základě těchto dlouhodobých ukazatelů byl okres Teplice v roce 1990 zařazen do souboru osmi okresů ČR s extrémně narušeným životním prostředím a s velmi špatnými ukazateli sociálního prostředí.⁶⁷ Pět z celkových osmi takových okresů bylo navíc situováno v severních Čechách, což pouze dokresluje úroveň této plošné problematiky.

3.3.1. Migrace obyvatelstva

Negativní dopady na zdravotní stav občanů byl hlavním faktorem rostoucí migrace ze Severočeského kraje. Mezi těmi, kdo kraj opouštěli, byli navíc především kvalifikovaní vysokoškolsky vzdělaní občané, kteří nadále nechtěli sebe a své děti vystavovat nekvalitním životním podmínkám. Odchod těchto kvalifikovaných osob však ještě o více zhoršoval situaci ve zdravotnictví, školství i v některých technických oborech. Data ukazují, že právě lékařů z oblasti odcházelo mnoho, v letech 1981 až 1983 šlo celkem o 736

⁶⁴ *Revue Teplice* 3/1990, s. 21.

⁶⁵ PEŠEK, Pavel: Severočeský region – smutný obraz devastovaného životního prostředí. In: *TERČ* (Teorie, Empirie, Region, Člověk). Sociálně ekonomický ústav v Ústí nad Labem 1992, s. 75-76.

⁶⁶ *Revue Teplice* 3/1990, s. 16.

⁶⁷ MOLDAN, Bedřich. *Životní prostředí České republiky: vývoj a stav do konce r. 1989*. Praha: Academia, 1990. ISBN 80-200-0292-8, s. 246.

osob.⁶⁸ Hlavním důvodem je, že zdravotníci disponovali alespoň částečnými znalostmi o účincích oxidu siřičitého a popílku na lidské zdraví. Právě tyto informace se mocenské autority snažily před širokou veřejností pečlivě utajovat.

Odcházeli však i lidé, kteří podobnými znalostmi nedisponovali. Důležitější, než znalost konkrétních dopadů na lidské zdraví pro ně byla osobní zkušenost s dlouhými pravidelnými obdobími inverzí, kdy je venku na ulici pálily oči, těžce se jim dýchalo a přepadal je kašel doprovázený bolestmi v krku atp. Negativní dopady na zdraví občanů rovněž působily i na jejich psychiku, ve smyslu zhoršování pocitu osobní pohody a zvyšování míry frustrace ve společnosti, což se posléze stává rozhodujícím faktorem migrace.⁶⁹ Je zcela logické, že lidé nechtěli nadále setrvávat v takovém prostředí, navíc, ve chvíli kdy měli např. zkušenost s jinou částí republiky a nebo měli možnost vycestovat do sousedního NDR, od kterého dělilo obyvatele Teplic pouze několik málo desítek kilometrů, a vidět tam, že Kvalita života může být výrazně vyšší.

Masivní odchod obyvatel byl problémem již na počátku 80. let, v období mezi lety 1978 až 1980 z okresu Teplice odešlo 2130 obyvatel, podobná situace byla napříč celým krajem. Komunističtí funkcionáři si uvědomovali, že migrace představuje i politický problém, proto bylo toto téma otevíráno i v rámci schůzí ONV. V rámci 19. jednání rady ONV v Teplicích v roce 1980 vystoupil krajský hygienik František Kotěšovec s apelem na řešení situace: *„Je třeba upřímně říct, že se neplní rozhodující vládní a stranická rozhodnutí. Domnívám se, že sdělit pravdu o celé situaci obyvatelstvu není tak nebezpečné, jako neříct nic. Takto jen vznikají fámy. Opakovaně jsme se na okresní hygienické stanici dozvídali horory o tom, co se stalo^[70]. Já si myslím, že by, jako o jedné z možností, již skutečně stálo za zvážení, nalít lidem čistého vína. Dostáváme se do situace, kdy nám budou lidé po takovýchto kritických imisních situacích houfně odcházet. Nemají proč tady zůstat, vždyť my jsme nedokázali pro lidi zajistit ani ušlechtilé palivo. Situace není příznivá a v budoucnosti bude ještě horší.“⁷¹*

⁶⁸ VANĚK, Miroslav. *Nedalo se tady dýchat: Ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989* [online]. V MKP 1. elektronické vydání. Praha: Městská knihovna v Praze, 2022 [cit. 2023-07-03]. Dostupné z: https://web2.mlp.cz/koweb/00/04/63/71/66/nedalo_se_tady_dychat.pdf, s. 110.

⁶⁹ Tamtéž, s. 99.

⁷⁰ Hygienik hovoří o teplotní inverzi doprovázené hustými mlhami, která zasáhla Teplicko ve dnech 20.-25. září 1980 a poškodila místní ovocné stromy. Pohled na zčernalé listy a opadanou úrodu mnohé občany rozrušil a nepříznivě ovlivnil veřejné mínění v problematice životního prostředí. Bohužel k podobným epizodám kvůli nepřiměřeným ekologickým opatřením však docházelo i nadále.

⁷¹ SOkA Teplice, fond Rada ONV v Teplicích. Kontrolní zpráva o plnění úkolů usnesení PV ČSSR č. 127/76 a usnesení vlády ČSR č. 91/76 k řešení problematiky životního prostředí, 19. jednání rady ONV v Teplicích dne 10.10. 1989.

Slova Františka Kotěšovce se bohužel potvrdila a situace se v průběhu celých 80. let pouze zhoršovala. V roce 1989 toto téma otevřel například i místní deník *Směr*: „*Také vloni pokračoval úbytek občanů, a to nejen přirozeným způsobem, ale i pokud jde o počet přistěhovaných a vystěhovaných osob. Od roku 1980 je pro Teplicko charakteristický nežádoucí pokles celkového přírůstku obyvatelstva.*“ Ve stejném článku bylo upozorněno i na klesající počet přirozeného přírůstku: „*Především zvolna klesá počet živě narozených dětí. V minulém roce to bylo 1652 dětí čili 12,5 na tisíc obyvatel. Ještě v roce 1979 se však narodilo 2261 dětí, což je 16,3 na stejný počet obyvatel.*“⁷² Na místo toho, aby režim přistoupil k efektivním opatřením, která by zmírnila devastaci životního prostředí a uvolňování škodlivin z neodsířených tepláren do ovzduší, rozhodl se jít cestou finanční podpory. Již v roce 1978 vláda ČSR vyhradila finance na stabilizaci obyvatelstva, tyto prostředky se od roku 1982 navýšily. Obyvatelé Severočeského kraje mohli čerpat příspěvky na výstavbu rodinných domů až do výše 50 000 Kčs a na jejich urychlenou dostavbu mohlo být poskytnuto ještě dalších 15 000 Kčs jako stabilizační příspěvek. Mimo to bylo lidem žijícím v pánevních oblastech minimálně deset let vyplácen věrnostní stabilizační příspěvek ve výši 2 000 Kčs na osobu ročně. Místními byl tento mimořádný příspěvek trefně nazýván „pohřebné“.⁷³

I přes opatření, která režim zaváděl v rámci snah zastavit nebo alespoň zmírnit migraci obyvatel Severočeského kraje lidé kvůli negativním dopadům na jejich zdraví odcházeli, neboť zdraví nelze kompenzovat penězi.

3.4. Informovanost veřejnosti

Komunistické orgány se problematice životního prostředí vyhýbaly, zveřejňování pravdivých informací o stavu životního prostředí by s sebou totiž muselo přinést i okamžitá a efektivní řešení devastace životního prostředí. Taková řešení by však nutně vyžadovala omezení průmyslové výroby v regionu, na které si přitom režim tak zakládal. Pravdivé a aktuální informace o stavu životního prostředí tedy nebyly občanům Severočeského kraje skrze oficiální média téměř vůbec poskytovány. Příkladem neúplné informace může být článek o znečištěném ovzduší na Teplicku, kde místní hygienik popírá negativní vlivy (SO₂) na zdraví občanů: „*Sloučenina SO₂ není podle dosavadních výzkumů odpovědná*

⁷² Populační vývoj v okrese, In: *Směr* 25/1989.

⁷³ VANĚK, Miroslav. *Nedalo se tady dýchat: Ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989* [online]. V MKP 1. elektronické vydání. Praha: Městská knihovna v Praze, 2022 [cit. 2023-07-03]. Dostupné z: https://web2.mlp.cz/koweb/00/04/63/71/66/nedalo_se_tady_dychat.pdf, s. 107.

*za zdravotní problémy obyvatelstva v průmyslových oblastech. Do značné míry odpovídá za škody na rostlinstvu. Pro nás však má tato sloučenina velký význam v tom, že je indikátorem, tedy ukazatelem stavu znečištění v ovzduší.*⁷⁴

Na počátku 80. let Ministerstvo zdravotnictví ČSR rovněž vydalo ve svém věstníku příspěvek s názvem Postup při povolování publikací. Jednalo se o návod o devíti člancích, které vysvětlovaly, jak se má „správně“ postupovat při publikování informací týkajících se zdravotnické problematiky. Dle postupu se mohou informace uveřejňovat jen tehdy „neobsahují-li utajované skutečnosti ani jiné údaje, jejichž zveřejnění je předčasné nebo z hlediska ochrany zájmů zdravotnictví nežádoucí“. Mezi informace, jež se uveřejňovat nesměly, spadaly například takové „jichž by mohlo být zneužito proti ČSSR a proti socialistickému společenství“, což zároveň byly např. celkové přehledové údaje o znečištění životního prostředí nebo údaje o výskytu konkrétních nemocí či vad.⁷⁵ V říjnu 1986 dokonce federální ministerstvo rozhodlo prohlásit některé údaje o stavu životního prostředí za tajné.

Protože se v průběhu 80. let situace stále zhoršovala a lidé mohli na vlastní oči vidět ničivé dopady průmyslové výroby, informace šlo zejména v druhé polovině 80. let úplně zatajit jen s těžší. Navíc pod vlivem informací uniklých ze *Zprávy o životním prostředí v Československu na přelomu let 1983 a 1984* začalo ve veřejném prostoru zpráv týkajících se této problematiky přibývat, nešlo však o přičinění ani zájem mocenského centra.

Zprávy týkající se problematiky životního prostředí se začaly objevovat i v předních novinách. Jak jsme ale popsali výše, zásadní problém byl v tom, že novináři oficiálního tisku záměrně podávali informace neúplné, zkreslené a v člancích nikdy přímo nepoukázali na viníka ekologické devastace. Přesnější údaje o stavu životního prostředí podávaly zejména odborné vědecké časopisy jako ekologický bulletin *Nika*. Na Teplicku se ekologické tématice nejvíce věnoval místní měsíčník *Revue Teplice*, který od roku 1989 obsahoval i pravidelnou ekologickou rubriku. I přesto však byly informace o životním prostředí nedostatečné. Nejpalčivějším problémem v regionu pak byla nedostatečná aktuální informovanost obyvatel o rozptylových podmínkách v konkrétním období.

⁷⁴ BARTOŠKOVÁ, Věra: Čistota ovzduší – věc veřejná. In: *Revue Teplice* 3/1989, s. 20.

⁷⁵ Postup při povolování publikací. In: *Metodický návod Ministerstva zdravotnictví ČSR*, zpracoval J. Miller, podepsán prvním náměstkem ministra zdravotnictví ČSR J. Jirouškem. Věstník MZ ČSR, roč. 30, částka 3, Praha, Avicenum 1982.

3.5. Shrnutí faktorů

Jednotlivé příčiny nespokojenosti občanů Severočeského kraje, které vyústily v jejich aktivizaci a posléze i samotné ekologické protesty na náměstí Zdeňka Nejedlého v listopadu 1989 spolu vzájemně velmi úzce souvisí. V jistém smyslu se jedná o řetězec vzájemně podmíněných faktorů.

Nadměrná koncentrace těžkého průmyslu na malé ploše regionu produkovala velké množství škodlivin, které se následně uvolňovaly do ovzduší. Míra škodlivých látek v ovzduší mnohanásobně převyšovala únosné hodnoty. Těžba a následné spalování nekvalitního severočeského uhlí navíc měla kvůli dodržování hospodářských plánů v posledních desetiletích před pádem režimu vzrůstající tendence. S touto vzrůstající mírou průmyslové výroby však úměrně rostla i devastace životního prostředí. Občané Teplic byli dennodenně vystavováni škodlivinám v ovzduší, což se pak zcela logicky podepisovala na jejich zdraví. Nejvíce se život v nezdravém životním prostředí projevoval častými nemocemi horních i spodních dýchacích cest, typická pro obyvatele regionu však kromě vyšší nemocnosti byla i vyšší míra předčasně narozených dětí a dokonce kratší průměrná délka života. Negativní zdravotní dopady pak zejména vzdělanější část obyvatelstva vedly k tomu, aby region opustili. Migrace těchto občanů však ještě více zhoršovala situaci v regionu, neboť zdravotnictví, školství i další potřebná odvětví přicházela o kvalifikované pracovníky. Jednalo se tak o jakýsi začarovaný kruh.

Se vzrůstající migrací obyvatel Severočeského kraje si komunističtí funkcionáři uvědomovali, že je tuto problematiku nutné řešit. Jejich postoj byl však problematický zejména v tom, že řešili primárně důsledky nikoli příčiny. Namísto toho, aby stát vydal prostředky na odsíření severočeských tepláren, což by zásadně omezilo uvolňování škodlivin do ovzduší, vynakládal finanční prostředky na výjezdy dětí do škol v přírodě a na stabilizační finanční příspěvky pro obyvatele, o nichž se mezi lidmi hovořilo jako o tzv. pohřebním. Všechny tyto faktory byly důležitými součástmi kontextu, v nichž se v listopadu 1989 obyvatelé shromáždili na náměstí Zdeňka Nejedlého, aby ukázali svou nespokojenost.

4. Revoluce před revolucí: politologická analýza teplických událostí

V této kapitole se dostáváme k samotným ekologickým protestům, které proběhly ve dnech 11., 12. a 13. listopadu 1989. Kromě těchto tří dnů mapuje i dění dne 14. listopadu a rovněž dění v následujícím týdnu až po Ekologický mítink, jenž se konal na místním zimním stadionu dne 20. listopadu. Analýza srovnává obrazy jednotlivých součástí a aspektů teplických protestů ve třech typech pramenů – oficiální záznamy Veřejné bezpečnosti dostupné z Archivu bezpečnostních složek, články z dobového tisku, konkrétně z místního měsíčníku *Revue Teplice* a deníku *Směr* a publikované výpovědi pamětníků. Výpovědi přímých účastníků protestů čerpáme z publikace *Chceme čistý vzduch! Po roce o ekologických demonstracích v Teplicích 11., 12. a 13.11. 1989*⁷⁶. V tomto ohledu je nezbytné podotknout, že svědectví mohou být do určité míry subjektivní a zkreslená.

Je důležité zdůraznit, že demonstrace a jiné protestní akce byly v komunistickém Československu velmi vzácný a téměř nevyskytující se jev. Nová sociální environmentální hnutí formující se od 70. let na Západě běžně využívala v rámci upozornění na ekologickou problematiku i nekonvenční politická jednání jako jsou demonstrace a další přímé akce.⁷⁷ V československé společnosti to však nebylo a kvůli minulému režimu ani nemohlo být běžnou praxí, ekologická hnutí zde měla spíše ochránářský charakter. Právě proto jsou ekologické protesty na Teplicku velmi zajímavým a atypickým fenoménem.

V kapitole pracujeme s termínem aktivizace a aktivismus, které chápeme tak jak je charakterizoval americký politolog, sociolog a historik Charles Tilly. Aktivizace je proces, ve kterém jedinci a skupiny přicházejí do konfliktu a organizují se s cílem dosáhnout společenských změn. Jedná se o výsledek sérií událostí, které v konečném důsledku vedou jedince nebo skupiny k vnímání nespravedlnosti, nerovnosti nebo konfliktu, čímž se podněcuje jejich politické vnímání a v konečném důsledku dochází k aktivizaci. Aktivismus Tilly charakterizuje jako syntézu tří složek – trvalá kampaň proti autoritám, konkrétní formy jednání a sdružování a veřejná sebe prezentace. Poslední z výčtu, sebe prezentace se pak opírá o základní čtyři prvky – důstojnost, jednota, počet

⁷⁶ Publikaci připravil kolektiv nezávislého tisku *Severočeská Revue* za pomoci přátel, známých a publikace byla vydána s příspěvkem Občanského fóra v Teplicích.

⁷⁷ NOVÁK Arnošt – Česká environmentální přímá akce v mezinárodním kontextu. Arnošt Novák. In: *Mezinárodní vztahy* Roč. 48, č. 3 (2013), s. 81-103, s. 81.

a oddanost věci.⁷⁸ V rámci analýzy aktivizace je důležité zohledňovat konkrétní historické a sociální kontexty, v nichž se aktivizace odehrává, o což se v této práci snažíme.

4.1. Aktivizace veřejnosti

Všeobecné pozvolné uvolňování celospolečenského klimatu v druhé polovině 80. let, jež bylo blíže charakterizováno v první části práce, se samozřejmě dotklo i Severočeského kraje. Právě to v kombinaci s faktory, popsány v předchozí kapitole, podnítilo aktivizaci obyvatelstva v rámci neúnosného stavu místního životního prostředí. V Severočeském kraji hrál navíc roli i fakt, že socialistické vlády nebyly schopny dotovat kraj v takové míře jako na počátku 80. let a mzdové ohodnocení ani příspěvky v posledních letech před pádem režimu nepředstavovaly pro obyvatele téměř žádné výhody. Rozhodně se jimi nedal dobře kompenzovat život v nejméně zasaženém životním prostředí v republice. Důležité je v rámci aktivizace veřejnosti také neopomenout přičinění mladých lidí žijících v regionu, v Teplicích šlo konkrétně o studenty středních škol a odborných učilišť. Aktivismus jako takový je obecně vzato považován za výsadu mladých. Tehdejší mladou generaci navíc ovlivnilo, že na rozdíl od svých rodičů nebyli poznamenáni traumatem z roku 1968 a s utužením režimu v období normalizace, tudíž je možné, že jim do jisté míry odpadl strach ze zásahu mocenských složek. Navíc pro mladé již nehrály zásadní roli sociální jistoty, o které minulý režim opíral svou legitimitu – mnohem větší roli přikládali životní úrovni a vyhlídkám do budoucnosti.

Příkladem přicházející aktivizace veřejnosti ke konci 80. let může být přibývajících množství ekologicky motivovaných petic a stížností. V Severočeském kraji byla roce 1987 v únorovém období inverzí v Chomutově odeslána petice předsedovi Okresního výboru. Petici tehdy podepsalo 162 obyvatel, kteří žádali státní orgány, aby v čas a v dostatečné míře informovaly obyvatelstvo severních Čech o špatných rozptylových podmínkách a přítomnosti škodlivin v ovzduší. Dále autoři odkázali na fakt, že dle Ústavy ČSSR má každý pracující občan právo na ochranu zdraví a lékařskou péči.⁷⁹ Podepisování petic pokračovalo i na jaře, kdy občané dokonce vyzvali předsedu vlády Ladislava Adamce, ať se přijede sám přesvědčit, jak se na severu Čech žije, v tu dobu už petice čítala na 300 podpisů. Ladislav Adamec na tento popud vydal nařízení k prošetření celé záležitosti. Odpověď předsedy ONV v Chomutově nakonec přinesla alespoň dílčí fakta

⁷⁸ TILLY, C. – WOOD, L.J. 2009. Social movements, 1768-2008. 2nd ed. Boulder: Paradigm Publishers, xii, 195 p. ISBN 978-1-59451-611-5, s. 3-4.

⁷⁹ *Ekologický bulletin* 1/1989, s. 18-22.

včetně přiznání, že informace o nepříznivých rozptylových podmínkách v krajských novinách nemusely ke všem obyvatelům proniknout včas.⁸⁰

K žádným zásadním změnám po tomto incidentu v kraji sice nedošlo, avšak ještě před několika lety by byla iniciativa chomutovských občanů rychle potlačena. Řešení celé situace v Chomutově svědčí o změně přístupu komunistických funkcionářů a vyšší míře tolerance vůči aktivizaci v ekologické problematice. Benevolentnější přístup mocenského aparátu měl dvojí motivaci, šlo o snahu si skrze dílčí jednání v problematice životního prostředí naklonit československou veřejnost, neboť na sklonku 80. let bylo jasné, že ekologie se stává celospolečenským problémem. Jednotliví političtí představitelé si od komunikace této problematiky slibovali zlepšení svého obrazu v očích veřejnosti a samotný režim si skrze zásahy v oblasti životního prostředí snažil udržet alespoň zbytky legitimacy. Nelze však jednoznačně popřít, že motivací konkrétních funkcionářů byla i reálná obava o stav životního prostředí.⁸¹ Druhou zásadní motivací byl mezinárodní tlak, v druhé polovině 80. let byla ekologická politika Československa předmětem zájmu téměř každé zahraniční návštěvy, informace o alarmujícím stavu životního prostředí totiž prosakovaly i do ostatních evropských států a aby si vládnoucí garnitura dokázala opatřit technologie a úvěry ze Západu byla nucena brát ekologickou problematiku v potaz.⁸²

I přes mírné posuny k lepšímu však nelze říci, že by se socialistický režim v posledních letech před jeho pádem začal s ekologickými problémy efektivně vypořádávat. Přestože krajští funkcionáři celá léta slibovali nápravy (po kterých volali občané již v peticích z předchozích let) i na podzim roku 1989 sužovaly Podkrušnohoří každoroční inverze a tamní vzduch obsahoval oxidy síry, dusíku, polévatý prach a další škodliviny v nadlimitní míře. Tato vlna dusivého smogu nakonec donutila občany města vyjít demonstrovat do ulic, nehledě na jejich politické přesvědčení.

Listopadovým událostem v Teplicích navíc předcházela zakázaná demonstrace nezávislých skupin a hnutí v Praze k příležitosti 71. výročí vzniku ČSR, která se uskutečnila dne 28. října. I přestože byla akce následně rozehnána, šlo o první podobný veřejný protest za mnoho let.⁸³ O několik týdnů dříve byl rovněž na teplické gymnázium doručen anonymní dopis, který vyzýval k důstojným oslavám 28. října. Obsah

⁸⁰ VANĚK, Miroslav. *Nedalo se tady dýchat: Ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989* [online]. V MKP 1. elektronické vydání. Praha: Městská knihovna v Praze, 2022 [cit. 2023-07-03]. Dostupné z: https://web2.mlp.cz/koweb/00/04/63/71/66/nedalo_se_tady_dychat.pdf, s. 158-159.

⁸¹ Tamtéž, s. 195.

⁸² Tamtéž, s. 191.

⁸³ VANĚK, Miroslav. *Ostrůvky svobody: kulturní a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu / Miroslav Vaněk a kol.* 2002. ISBN 8072201247, s. 269.

dopisu byl protikomunisticky zaměřen, autor v něm odsuzoval Poučení z krizového vývoje a kladně hodnotil tzv. pražské jaro. Podepsal se „Pravda zvítězí“. Dne 6. listopadu byl na OV KSČ Teplice doručen rovněž anonymní dopis ve znění: „*Stojíme fronty, necháme se okrádat, jsme již smířeni s úplatky, šmelinou, špatnými službami, špinavým sociálním vybavením, zvedáme ruce na všechna přihlouplá provolání, ale nemáme více chut' jít k falšovaným volbám. Otevřeně kritizujeme to bahno, které si roky vyměňuje vysoké funkce, ovšem mezi sebou, v práci doma, jenom pozor!! Zavolat pryč s šaškem Jakešem veřejně, za to kriminál.*“⁸⁴ Samotné teplické protesty pak lze považovat za první výraznější mimopražské manifestace, které musely být potlačeny bezpečnostními složkami.

Dne 7. listopadu 1989 se po Teplicích začaly objevovat plakáty vyzývající občany k účasti na ekologicky motivovaném protestním shromáždění v sobotu 11. listopadu. Plakáty vyzývali k vyjádření nesouhlasu s neadekvátním přístupem vůdčích osobností politického aparátu k problematice životního prostředí. Za autora těchto letáků byl v dokumentech Veřejné bezpečnosti (dále jen VB) označen mladý učeň Zbyšek Jindra.⁸⁵ Existují však i pochybnosti o tom, že by celou výrobu i distribuci plakátů zvládl Jindra úplně sám.

4.2. Průběh demonstrací

4.2.1. Demontrace dne 11. listopadu 1989

V sobotu 11. listopadu 1989 v 16 hodin začalo na náměstí Zdeňka Nejedlého (dnešní Benešovo náměstí) nepovolené shromáždění. Na náměstí se sešlo zhruba 400 osob, ze kterých se následně utvořil průvod, který procházel ulicí Leninova (dnešní Masarykova) a dále se vydal ulicí Husitskou, kde se zastavil u budovy ONV, poté dav zamířil a dále pokračoval ulicí 28. října kolem budovy OV KSČ přes Duchcovskou ulici do městské části Řetenice k Okresnímu ústavu národního zdraví (dále jen OÚNZ) Teplice. Zde se dav obrátil a vydal se na Zámecké náměstí.

V průběhu průvodu nedošlo ze strany účastníků k žádným výtržnostem, ani ke způsobení žádných materiálních škod. Účastníci během celé demonstrace skandovali různá ekologicky motivovaná hesla, nejčastěji: „Dejte nám kyslík!“, „Chceme čistý vzduch!“, „Nechte žít naše děti!“. Jádrem demonstrace, tedy jeho nejaktivnější složku tvořilo cca. 50 studentů ve věku okolo 16 let, kteří šli v čele průvodu. Dalšími účastníky

⁸⁴ *Inverze 89*. Teplice: Temory, 2019. ISBN 978-80-270-6876-0, s. 27.

⁸⁵ *Archiv bezpečnostních složek* (dále jen ABS), fond OS SNB Teplice, přírůstek 2814-2833/96, bal. č. 86, Bezpečnostní opatření k připravované demonstraci na náměstí Zd. Nejedlého dne 11. 11. 1989.

byli občané, kteří se postupně připojili k průvodu, jednalo se i o matky s dětmi nebo postarší obyvatele Teplic.⁸⁶ Nejaktivnější složkou demonstrací byli tedy mladí studenti středních škol a odborných učilišť, avšak do průvodu se postupně zapojovali obyvatelé Teplic napříč generacemi, což svědčí o tom, že nespokojenost s úrovní životního prostředí se týkala úplně všech obyvatel Teplic a nešlo o akci organizovanou úzkou skupinou aktivistů nebo skupinou disidentů.

Bezpečnostní složky celou akci podrobně monitorovaly, celou dobu byla přítomna Okresní správa sboru národní bezpečnosti (dále jen OS SNB) pod vedením náčelníka ppl. JUDr. Josefa Petráčka. Průvod po celou dobu nadjížděl vůz VB, demonstrantům bylo opakováno, že shromáždění je nepovolené a opakovaně byli nabádáni k rozchodu.⁸⁷ Vzhledem k vývoji situace však nebylo potřeba provádět žádné aktivní zákroky. I přesto se však místní složky na demonstraci dopředu připravili. Na náměstí Zdeňka Nejedlého byly zajištěny operativní hlídky příslušníků Okresního oddělení státní bezpečnosti (dále jen O StB) a místní oddělení Veřejné bezpečnosti mezi 13. a 18. hodinou byla zajištěna 100% dosažitelnost vedení OS SNB a pro případ nasazení byla dána do pohotovosti požární technika v podobě vodního stříkače.

V 18 hodin se na opakované výzvy skrze rozhlasovou techniku pracovníků Městského národního výboru (dále jen MěNV) Teplice dav rozešel. V průběhu došlo k perlustraci některých účastníků. Během shromáždění a následně v reakci na pobídku k rozpuštění akce, byla vyvolávána hesla, která vyzývala k opětovnému shromáždění následující den ve stejný čas.⁸⁸ Ze všech námi prostudovaných pramenů lze potvrdit, že smysl akce byl v sobotu 11. listopadu výlučně ekologický, lidé přišli vyjádřit prostý nesouhlas s nedostatečným řešením problematiky životního prostředí, nikoliv projevit prorežimní nálady. Místní tisk v tomto smyslu k akci zpětně dodává, že se lidé i báli zaspívat státní hymnu.⁸⁹ Mnoho občanů o sobotních protestech vůbec nevědělo, avšak následující den se informace začaly šířit, což zapříčinilo vzrůstající počet účastníků na nedělních, a hlavně pondělních protestech.

⁸⁶ Tamtéž, Nepovolené shromáždění k problematice životního prostředí dne 11. 11. 1989 v Teplicích-informace k průběhu.

⁸⁷ BARTOŠKOVÁ, V. Chceme čistý vzduch. Děčín: Severočeská revue, 1990, s. 7.

⁸⁸ ABS, fond OS SNB Teplice, přírůstek 2814-2833/96, bal. č. 86, Nepovolené shromáždění k problematice životního prostředí dne 11. 11. 1989 v Teplicích-informace k průběhu.

⁸⁹ *Revue Teplice* 2/1990, s. 10.

4.2.2. Demontrace dne 12. listopadu 1989

Na druhý den byla svolána v 9 hodin schůze OS SNB Teplice, cílem schůze bylo stanovit postup bezpečnostních složek k připravovanému shromáždění, jež bylo avizováno o den dříve. Na schůzi bylo dohodnuto, že na odpoledne 12. listopadu bude do centra města povolána jednotka pohotovostního útvaru Unčín, jež čítala celkem 39 členů, pohotovostní jednotka OS SNB o 24 členech, jednotka VB Teplice o 10 příslušnících a 6 vozidlech, dále operativci Odboru obecné kriminality (OOK) a Odboru hospodářské kriminality o 16 příslušnících a rovněž 10 příslušníků O StB Teplice. Je tedy patrné, že ani složky VB nebraly nedělní události na lehkou váhu a nepodceňovaly motivaci a odhodlání občanů se aktivizovat a opakovaně veřejně vyjadřovat nesouhlas s místní životní úrovní, proto se na následující protesty pečlivě připravily, co se posílení jednotek týče.

V čtyři hodiny odpoledne se na náměstí Zdeňka Nejedlého opět začal shromažďovat dav zhruba 200 osob. Ve čtvrt na pět se dav začal přesouvat Leninovou ulicí a postupně se ke shromáždění začali přidávat další občané a průvod tak později čítal na 500 osob. Dav pokračoval do Jankovcovy ulice a pak zpět ulicí Lenínova do ulice 28. října, zde byl proveden zásah pořádkové jednotky a pohotovostního útvaru Unčín a účastníci průvodu byli vyzváni pracovníky MěNV Teplice, aby se rozešli. Část shromáždění se opravdu po zásahu bezpečnostních složek rozešla, ale zhruba 100 osob pokračovalo zpět na náměstí Zdeňka Nejedlého, kde předstoupila Ing. Jana Dvorská, pedagožka místního gymnázia a vyzvala přítomné, aby sdělili své požadavky týkající se problematiky ekologie s tím, že bude vytvořen výbor, který tyto požadavky sepíše a předá příslušným pracovníkům na MěNV Teplice. V tomto kontextu Dvorská vyzvala tři další účastníky shromáždění, aby zapisovali požadavky přítomných. Závěrem pak Dvorská přislíbila, že o průběhu jednání na MěNV Teplice bude přítomné informovat následujícího dne opět v 16 hodin na stejném místě. Poté se dav na opakované výzvy pracovníky MěNV Teplice rozešel.

Dokumentace bezpečnostních složek se zaměřuje na to, že v průběhu provedených opatření orgánů SNB při demonstraci nebyl proveden represivní zásah, došlo pouze k vytlačování osob a byla opět provedena perlustrace účastníků, na útvar SNB bylo předvedeno celkem 17 osob, z čehož 2 osoby byly stíhány pro přečin. Materiály rovněž uvádí, že při zákroku došlo k poškození jednoho vozidla Veřejné bezpečnosti.⁹⁰ Oficiální záznamy se plně neshodují s publikovaným svědectvím zmíněné inženýrky Dvorské,

⁹⁰ ABS, fond OS SNB Teplice, přírůstek 2814-2833/96, bal. č. 86, Nepovolené shromáždění dne 12.11. 1989 na nám. Zd. Nejedlého v Teplicích – zpráva o průběhu.

kteřá popsala, že se kolem 17:30 připojila k davu v ulici 28. října, kde ji znepokojilo, že ulice byla shora blokována policejním autem a příslušníky VB, uvedla, že přítomno bylo i vodního dělo. Dle jejího svědectví se jí podařilo domluvit s přítomnými složkami, že předstoupí před dav a promluví s lidmi. Když se po té kordon otevřel a dav mohl projít zpět na náměstí Zdeňka Nejedlého, uvádí Dvorská, že došlo ke střetu přítomných jednotek s účastníky demonstrací „*Nevím, z jakého důvodu si vytáhli z davu několik kluků, zmlátili je a odvezli na stanici.*“⁹¹ Oficiální záznamy sice uvádí počet osob, jež byly předvedeny na stanici SNB, avšak popírají použití násilí na demonstrantech.

Svědectví Jany Dvorské o příslibu předání požadavků veřejnosti příslušným pracovníkům MěNV Teplice a následném rozpuštění shromáždění se shoduje s oficiálními záznamy VB. Dále však Dvorská popsala, že po rozpuštění protestu se spolu s Evou a Petrem Veselskými⁹², Ladislavem Gatialem, Janem Kubánem a Petrem Kerschovskim přemístila do jejího bytu na náměstí Zdeňka Nejedlého 1, kde společně začali psát petici, jež měla být na druhý den doručena na MěNV Teplice, při práci je však vyrušili dva příslušníci VB, kteří je posléze odvezli na stanici na výslech. Cestu na výslech Dvorská popisuje následovně: „*Jen jsem pomalu přemýšlela, kolik energie a peněz stálo rozehnat pár chudáků, kterým už nic nezbyvá než jít do ulic proto, aby si vydobyli to základní právo v životě, dýchat čistý vzduch. Kolik placených tajných a udavačů muselo být mezi námi v davu. Kolik odměn se vyplatí příslušníkům za jejich „práci přes čas“? Kdyby všechny ty peníze v Teplicích, v Praze, v celé republice, vynakládané na sledování „nepřátel socialismu“, byly vloženy do ekologických staveb, kdyby tihle příslušníci raději hlídali porušování jiných zákonů.*“⁹³ Z těchto výroků je patrné, že se Dvorská snaží zdůraznit, kdo je viníkem tamější úrovně životního prostředí, neboť už v tu dobu si místní uvědomovali negativní dopady průmyslové výroby, která podléhala rozhodnutím komunistických funkcionářů. O tom následně svědčí i fakt, že část průvodu se následující den vydala přímo k budově OV KSČ Teplice. Dvorská pak v rámci kritiky funkcionářů nekončí pouze u ekologické tematiky, těmto výrokům však nelze přikládat přílišnou váhu, neboť svědectví bylo publikované až po pádu minulého režimu a lze předpokládat, že se od toho užité formulace odvíjí, neboť lidé už měli odvahu zřetelně pojmenovávat viníky.

⁹¹ BARTOŠKOVÁ, V. Chceme čistý vzduch. Děčín: Severočeská revue, 1990, s. 8.

⁹² Doktor Petr Veselský byl pracovníkem okresní hygienické stanice, který měl v době demonstrace přítomen na panelových diskuzích v rámci probíhajícího Ekotýdne.

⁹³ BARTOŠKOVÁ, V. Chceme čistý vzduch. Děčín: Severočeská revue, 1990, s. 8-9.

4.2.3. Demontrace dne 13. listopadu 1989

Dle příslibu se v pondělí 13. listopadu v půl třetí odpoledne uskutečnila schůzka autorů petice s předsedou MěNV Teplice Vladimírem Flaškou. Jana Dvorská ve svém svědectví uvádí, že schůzka probíhala tak, že předkladatelé petice komunikovali své požadavky a Vladimír Flaška jim v reakci na to dokazoval, co všechno pro ekologii MěNV Teplice dělá. Z výpovědi byla zcela jasná apatie ze strany pracovníků MěNV Teplice v rámci problematiky životního prostředí. Tento obraz pak dobře dokreslují i slova přítomného místopředsedy OV KSČ Teplice Josefa Kuncla, který zpochybnil primární ekologický motiv demonstrací „*Jak se vám ty demonstrace hodí, když to všude vře, v Polsku, Maďarsku, Německu*“.⁹⁴ Svědectví nelze komparovat s archivním materiálem, neboť oficiální dokumentace VB o této schůzce žádné bližší informace neuvádí, z čehož lze usuzovat, že pro složky VB nebyl kontakt demonstrantů s MěNV důležitý. Spis pak pouze obsahuje přesné znění předkládané petice s jasně formulovaným požadavkem: „*Žádáme vedení města, aby v co nejkratším termínu uspořádalo na veřejném prostranství oficiální setkání s občany, na kterém nám všem vysvětlí, jakými konkrétními opatřeními hodlá současnou situaci řešit. Jedná se o stav, jehož řešení nelze již dále odkládat. Problém se týká nás všech. Myslíme si, že mají občané dostat možnost o řešení těchto palčivých problémů spoluurozhodovat.*“⁹⁵

I přesto že vedení přítomné na schůzi dle svědectví otevřeně nepřiznalo stav životního prostředí v okrese, ještě ten den okresní tajemník OV KSČ Teplice spolu s náčelníkem OS SNB Teplice poslali na federální správu do Prahy k rukám náměstka vnitra S. Sedláka dokument, ve kterém ho upozorňoval na návštěvu několika mladých osob na MěNV Teplice, která následovala v reakci na nepovolené demonstrace, jež se odehrály v uplynulých dnech. Fakt, že místní bezpečnostní složky považovaly za důležité předat informace o teplických událostech na federální správu opět nasvědčuje tomu, že samotné protesty místní autority nebraly na lehkou váhu. I přes to však jedinou přímou reakcí na předloženou občanskou petici byl příslib uspořádání plenárního zasedání MěNV Teplice, které bude přístupné široké veřejnosti a přítomní zde budou seznámena s tím, jaká opatření MěNV v rámci ekologie podniká.

To samé odpoledne v 16 hodin se na náměstí Zdeňka Nejedlého shromáždilo kolem 300 osob, postupně se ke shromáždění přidalo dalších zhruba 900 až 1 000 osob a celková

⁹⁴ Tamtéž, s. 10.

⁹⁵ ABS, fond OS SNB Teplice, přírůstek 2814-2833/96, bal. č. 86, Požadavek okamžitého řešení ekologické situace v okrese Teplice.

účast tedy čítala 1 200 až 1 300 občanů z Teplic a okolí – pondělní demonstrace byla největší, co se týče účasti občanů i nasazených složek, neboť na 13. listopad byly povolány posily i z přilehlých měst. Dle údajů VB bylo centru města přítomno celkem 293 příslušníků VB, 78 operativců VB a StB, 33 osobních vozidel, 5 autobusů a 7 nákladních vozidel. Účastníci shromáždění nereagovali na opakované rozhlasové výzvy pracovníků MěNV Teplice o rozpuštění akce. Na základě toho se přítomné pořádkové jednotky uchýlily k rozpuštění shromáždění za pomoci vytlačování. Po vytlačování davu z náměstí Zdeňka Nejedlého se na 250 osob přemístilo ulicí Alejí před budovu OV KSČ v Teplicích. Ke shromáždění zde promluvil vedoucí tajemník OV KSČ Teplice Antonín Váňa, který zodpověděl některé ekologicky motivované dotazy a přislíbil uskutečnění ekologického mítinku na zimním stadionu dne 20. listopadu od 16 hodin. Po tomto vystoupení se shromáždění rozpustilo. Při nepovoleném shromáždění nebyl nikdo z občanů ani příslušníků SNB zraněn. Akci opět řídil náčelník OS SNB Teplice ppl. Petráček za přítomnosti krajského prokurátora JUDr. Čecha.⁹⁶

Přemístění demonstrujících k budově OV KSČ Teplice je velmi zajímavou skutečností, neboť implikuje, že někteří občané si v tu chvíli pravděpodobně byli plně vědomi toho, že špatná životní úroveň v jejich městě se z velké části odvíjí od rozhodování komunistických funkcionářů, a že pokud má dojít ke zlepšení, změna musí přijít právě odtud. Benevolentní příslib otevřené diskuse, která byla v tu dobu první svého druhu, místní ekologické situace na zimním stadionu z úst vedoucího tajemníka OV KSČ Teplice pak dobře ilustruje již výše popsany vývoj přístupu komunistických funkcionářů ke zvyšující se aktivizaci občanů v rámci ekologické problematiky a zároveň do jisté míry dodává protestům legitimitu.

Z námi prostudovaných pramenů lze vyčíst rozpor v interpretaci rozhovoru s okresním tajemníkem Váňou a v míře expresivních vyjádření. Jeden z účastníků uvedl, že okresní tajemník vyšel před budovu na základě dlouhého vyvolávání hesel požadujících otevřený dialog o ekologické situaci. A rovněž, že několik účastníků se snažilo proniknout přímo do budovy OV KSČ Teplice odkud však byli vytlačeni rychlým zásahem jednotek přítomných uvnitř budovy. Následně okresní tajemník vyšel a vyzval všechny přítomné ke smíru, konkrétně vyzval ke klidu zbraní, na což přítomní reagovali hlasitým skandováním: „*Máme holé ruce na rozdíl od vás!*“.⁹⁷

⁹⁶ ABS, fond OS SNB Teplice, přírůstek 2814-2833/96, bal. č. 86, Nepovolené shromáždění dne 13.11.1989 na nám. Zdeňka Nejedlého v Teplicích-informace.

⁹⁷ BARTOŠKOVÁ, V. Chceme čistý vzduch. Děčín: Severočeská revue, 1990, s. 26

Výpovědi účastníků také barvitě popisovaly, že mnozí účastníci protestů přišli demonstrativně v rouškách a někteří měli s sebou i transparenty s ekologickými hesly. Tyto charakteristiky, které oficiální záznamy neuvádí však lze doložit skrze fotografie z protestů dostupných v publikaci *Chceme čistý vzduch!* a *Inverze 1989*. Dále výpovědi rovněž odporovaly oficiálnímu vyjádření VB o tom, že nikdo nebyl zraněn. Svědci ve výpovědích popisují, že i přes volání hesel „Máme holé ruce!“, „Chceme pouze čistý vzduch!“, „Máme tady děti!“ několik účastníků demonstrací bylo během vytlačování, za pomoci ochranných štítů, surově zbito.⁹⁸ V podobném duchu se nesl i popis pondělní demonstrace v *Revue Teplice*: „*Třetí demonstraci nemůže už nikdo ignorovat. Pořádkové síly zasahují nehorázným způsobem. Po Praze a dvou dalších největších městech jsou Teplice první, které poznávají na vlastní kůži tvrdost Bezpečnosti, ale i opojení z účasti v demonstraci.*“⁹⁹

4.2.4. Atmosféra následujících dní

Dne 14. listopadu se po čtvrté hodině odpoledne opět na náměstí Zdeňka Nejedlého začaly shromažďovat hloučky osob, převážně šlo o studenty středních škol a odborných učilišť mezi 15 a 18 lety. Záznam VB uvádí, že šlo o osoby inklinující k hnutí „punk“ a „hipis“ (sic!). V půl páté odpoledne se na náměstí v okolí kašny soustředilo na 70 osob. Dříve zmíněný člen výboru, jež sepsal petici dne 12. listopadu, Petr Kerchovski vystoupil na kašnu a přečetl znění petice. Z řad účastníků shromáždění se začaly ozývat výzvy, aby se pokračovalo v každodenních demonstracích. Na tyto výzvy Kerchowski odpověděl, že je nutné vyčkat mítinku na zimním stadionu, jehož konání bylo přislíbeno na 20. listopadu. V případě, že na zimním stadionu nebude uspokojivě zodpovězeno na předložené požadavky bude ihned svolána další demonstrace a demonstrování bude každodenně pokračovat. Po tomto prohlášení vyzval Kerchowski účastníky, aby se rozešli. Orgány OS SNB nemusely do dění na náměstí nijak zasahovat, celé dění bylo pouze sledováno hlídkami O StB a OOK.¹⁰⁰ Reakce Kerchowského dobře demonstruje, jak důležitou událostí pro obyvatele Teplic měl slíbený ekologický mítink být. Jednalo se totiž o vůbec první příslib otevřené diskuse veřejnosti s okresními funkcionáři o místním životním prostředí. Je tedy logické, že si od mítinku demonstranti mnoho slibovali,

⁹⁸ Tamtéž, s. 24-26.

⁹⁹ (mys): Studentský podzim v Teplicích aneb o tom, co činila (mimo jiné) mladá generace. In: *Revue Teplice* 2/1990, s. 10.

¹⁰⁰ ABS, fond OS SNB Teplice, přírůstek 2814-2833/96, bal. č. 86.

neboť pro ně představoval naději na změny k lepšímu v oblasti ekologie, o které demonstracemi usilovali.

V následujících dnech už k nepovoleným shromážděním v Teplicích nedocházelo, neboť se občané začali primárně připravovat na ekologický mítink. Občané severních Čech se však v těchto dnech začali aktivizovat v ostatních městech severních Čech. Oficiální záznamy VB uvádí, že vývoj politicko-bezpečnostní situace v Severočeském kraji v následujícím týdnu lze charakterizovat aktivizací protisocialistických sil, které k uskutečnění svých záměrů začaly zneužívat nepříznivou úroveň životního prostředí v kraji a pod záminkou prosazení ekologických požadavků dochází k nepovoleným shromážděním. Záznamy hovoří o nepovoleném shromáždění dne 15. listopadu v Litvínově, 16. listopadu v Mostě a následující den v Děčíně. Za organizátory a současně za nejaktivnější účastníky těchto akcí, obdobně jako u teplických protestů, byly označeni mladí lidé ve věku 15 až 18 let.¹⁰¹

V tomto ohledu je pro kontext zajímavé uvést, že oficiální dokumentace VB rovněž uvádí seznam osob, které se aktivně zúčastnili demonstrací v Teplicích ve dnech 11. až 13. listopadu, seznam obsahuje celkem 5 mladých mužů ve věku od 15 do 19 let, mezi nimiž jsou i výše zmínění Petr Kerchovski a Zbyšek Jindra. Kromě jména, data narození a trvalého bydliště seznam obsahuje krátkou charakteristiku každého z uvedených. Účastníci byli vyliční v negativním světle, opakujícím se motivem v rámci charakteristik byl například původ z rozvrácené rodiny a trestní minulost.¹⁰² Tyto materiály implikují, že demonstrace podnítila úzká skupina mladých osob s kriminální minulostí. Seznam naopak nezmiňoval například výše zmiňovanou pedagožku Janu Dvorskou, která na sobotní demonstraci vystoupila, iniciovala sepsání petice a následně figurovala i na pondělní schůzi s představiteli MěNV Teplice, o čemž hovoří i oficiální záznamy.

Osoby s kriminální minulostí pak zmiňuje i pp. Petráček i ve zprávě o opatřeních složek SNB ve dnech 11. až 13. listopadu 1989, kdy je využívá jako argument pro zásah složek SNB, vůči nimž se vymezil okresní prokurátor JUDr. Pokorný. „*Vzhledem k tomu, že do čela demonstrantů se postavily osoby, které byly trestány za majetkovou a násilnou trestnou činnost, charakter těchto osob nedával záruku k pokojnému průběhu demonstrace. Při zhodnocení této situace vedení okresní správy SNB došlo k závěru, že tyto demonstrace jsou jen jako záminka a mohou vzhledem ke složení organizátorů z řad kriminálně*

¹⁰¹ Tamtéž, Současná politicko bezpečnostní situace v severočeském kraji v návaznosti na události v Praze dne 17. 11. 1989- pokyn.

¹⁰² Tamtéž, Seznam osob, které se aktivně zúčastnili demonstrací v Teplicích ve dnech 11. - 13. 11. 1989.

*závadových osob přerůst v násilnou a majetkovou trestnou činnost. Také z toho důvodu, že v našem státě k demonstracím takového druhu nikdy nedocházelo. Vedením okresní správy SNB bylo provedeno proto opatření k zamezení případného narušení klidu a veřejného pořádku.*¹⁰³

Dokumentace VB však rovněž obsahuje seznam osob evidovaných na nepovolených demonstracích ve dnech 11. až 13. listopadu. Tento seznam čítá celkem 109 osob a obsahuje vždy jméno, datum narození adresu a v některých případech i pracoviště nebo vzdělávací instituci v případě studentů. Zhruba polovina z podchycených osob pak byli studenti. Na základě těchto podkladů tedy nelze ekologické protesty považovat za projev rebelie určité skupiny problémové mládeže. Lze konstatovat, že oficiální záznamy v tomto ohledu nebyly zcela objektivní.

4.3. Ekologický mítink dne 20. listopadu 1989

Již 16. listopadu od 18 hodin se na OS SNB konala schůze řídicího štábu k plánovanému mítinku na zimním stadionu. Schůzi opět řídil ppl. Petráček a bylo zde dohodnuto, že vzhledem ke zkušenostem ze dnů 11., 12. a 13. 11. nebudou na mítinku zasahovat jednotky SNB, pořádek bude zajištěn pořadatel akce, tedy MěNV Teplice a okud bude naplněna kapacita stadionu, tedy 4 500 osob, bude provedeno ozvučení prostranství před stadionem.¹⁰⁴ Ze záznamu schůze lze usuzovat, že složky VB nestály o přímý konflikt s veřejností a v zájmu všech bylo, aby plánovaná diskuse proběhla poklidně. Organizátor akce, MěNV pak dokonce vyzval veřejnost k tomu, aby případné náměty a doporučení, co se týče rozvoje města, zasílala do 20. listopadu do sídla MěNV, Dlouhá 2940, s tím, že všechny reálné návrhy budou zváženy a případně doplněny do plánu pro rozvoj města Teplice v nejbližších letech.¹⁰⁵ Zájem o akci ze strany místních státních složek je tedy patrný. Zájem veřejnosti byl však mnohem větší. Akce na zimním stadionu se celkem zúčastnilo více než 6 000 osob. Motivace občanů byla přirozená, neboť se jednalo o vůbec první otevřenou diskusi mezi veřejností a místními funkcionáři na ekologická témata. Zájem veřejnosti pravděpodobně ovlivnilo i předcházející dění dne 17. listopadu v Praze, neboť oproti předešlým ekologickým demonstracím byla účast na mítinku násobně vyšší. Již dopředu se předpokládalo, že mítink bude lákat velké

¹⁰³ Tamtéž, Zaslání zprávy o opatřeních složek SNB ve dnech 11. – 13. 11. 1989.

¹⁰⁴ ABS, fond OS SNB Teplice, přírůstek 2814-2833/96, bal. č. 86, Zápis z jednání řídicího štábu bezpečnostního opatření dne 16. 11. 1989 od 18:00 hodin na OS SNB Teplice.

¹⁰⁵ *Revue Teplice* 11/1989.

množství studentů, což bylo nepohodlné mnohým pedagogům. V okrese probíhala dezinformační a zastrašovací vlna, kterou zmiňuje i oficiální dokumentace VB. Mnozí pedagogové studenty varovali, že na stadionu mohou přijít k úrazu, neboť se akce budou účastnit různí výtržníci. Záznamy VB dokonce hovoří o tom, že profesorský sbor na určitých středních školách vydal zákaz účasti na mítinku pro studenty s pohružkou, že nebudou připuštěni k maturitě.¹⁰⁶ Tyto snahy však neměly kladné výsledky, na mítinku totiž byly přítomni zejména zástupci mladé generace.

V den mítinku se začal teplický zimní stadion plnit lidmi už okolo třetí hodiny odpoledne, zhruba o hodinu později už zde bylo přítomno více než 6 000 osob, kapacita stadionu byla zcela naplněna a další občané stáli v hloučcích před budovou, v hledišti byl přítomen i transparent: „*Chceme zdravé děti*“. U vchodu na zimní stadion mohl každý z účastníků napsat svůj dotaz či připomínku k životnímu prostředí s tím, že pořadatelé akce dbali na to, aby se tyto podněty dostaly do příslušných rukou. V 16 hodin zahájil mítink vedoucí tajemník OV KSČ Antonín Váňa, jeho vyjádření jako jediné vystoupení přítomných funkcionářů sklidilo v publiku pozitivní ohlas. Kromě Antonína Váni byl na mítinku přítomen předseda ONV v Teplicích Jan Kurka, který následně přednesl opatření, jež státní orgány v okrese přijaly ke zlepšení současné situace v oblasti životního prostředí. Výčet opatření však doprovázelo pokřikování publika, neboť přítomní občané s mnohými výroky nesouhlasili, nejčastěji z publika zazníval pokřik: „*Kdo za to může?*“.¹⁰⁷ Dále byli na dotazy přítomných připraveni odpovídat jak další představitelé veřejného a politického života v okrese, tak i odborníci z resortů paliv a energetiky, vodního a lesního hospodářství a dřevozpracujícího průmyslu, odboru životního prostředí ministerstva vnitra a životního prostředí ČSR a další hosté, mnoho z nich se však ke slovu vůbec nedostala.¹⁰⁸ Většina řečníků pak na dotazy přítomných občanů odpovídala neurčitě nebo vyhýbavě, opakovaně zaznělo vyjádření, že ekologická situace v okrese není pouze odpovědností místních orgánů, neboť zásadní změny mohou přinést pouze rozhodnutí „shora“ vycházející od orgánů centrálních.

Celý průběh dialogu značně poznamenala porucha zvukové techniky, jejíž důvod nebyl objasněn. Poruchové byly všechny mikrofony určené do publika, proto zhruba od poloviny akce se mohl dostat ke slovu pouze ten, kdo se prodral dopředu k jedinému fungujícímu

¹⁰⁶ ABS, fond OS SNB Teplice, přírůstek 2814-2833/96, bal. č. 86, Úřední záznam k výskytu ohlasů na studentské nepokoje v Praze a na připravovaný ekologický dialog mezi obyvateli okr. Teplice a ved. taj. OV KSČ.

¹⁰⁷ BARTOŠKOVÁ, V. Chceme čistý vzduch. Děčín: Severočeská revue, 1990, s. 37.

¹⁰⁸ *Směr* 7/1989.

mikrofonu. V jednu chvíli se k mikrofonu dostal student Filozofické fakulty v Praze Radovan Chmel¹⁰⁹, který promluvil o pražském dění dne 17. listopadu na Národní třídě, což doprovázely hlasité odezvy z publika. Zde se objevuje vůbec první doložený kontakt s Prahou a zdejším děním, do té doby se aktivizace teplických občanů odvíjela zřejmě zcela nezávisle, od nespokojenosti se znečištěným ovzduším, negativními zdravotními dopady na obyvatelstvo a nepříznivou ekologickou situací v okrese, nehledě na disidentské a protirežimní aktivity v Praze nebo kdekoliv jinde v ČSR. Pražský student byl posléze zbaven slova vedoucím okresním tajemníkem Váňou, načež přítomní začali skandovat „*Bojíte se pravdy!*“.¹¹⁰ Část lidí se znechuceně zvedla a začala odcházet. Lze tedy usuzovat, že motivace některých účastníků mítinku už nebyla výlučně ekologická, a že momentální politická situace v republice se rovněž zrcadlila i v severočeských Teplicích. Okolo 18. hodiny, tedy závěrem celého setkání předali mluvčí mladé generace přítomným funkcionářům prohlášení nesoucí název *Za zdravý vzduch*. Prohlášení obsahovalo konkrétně 12 požadavků studujících a pracujících mladých lidí žijících v okrese Teplice a reagovalo na schůzku na MěNV dne 13. listopadu. Mezi požadavky byl například apel na federální vládu, aby neodkladně řešila tíživou situaci v okrese Teplice, instalace měřicího zařízení v centru města, které by 24 hodin denně informovalo o výši škodlivých emisí v ovzduší nebo přiznání zvláštní zdravotní dovolené pro všechny pracující v okrese Teplice.¹¹¹ Posledním požadavkem bylo zveřejnění celého textu prohlášení v následujících čísle místního deníku *Směr*, k čemuž následně došlo.

Co se týče bezprostřední odezvy místních funkcionářů na ekologický mítink, akce nepřinesla pro místní obyvatelstvo žádné nové převratné informace ani konkrétní jasná opatření nebo alespoň jejich příslib, jednalo se o významnou událost a nezanedbatelný ústupek ze strany OV KSČ Teplice a MěNV Teplice. Místní funkcionáři vůbec poprvé umožnili, aby se podobná akce uskutečnila. Do té doby v minulém režimu nebyl otevřený dialog s veřejností na konkrétní palčivá témata užívaným prostředkem. Ekologický mítink měl rovněž poměrně četné odezvy v tisku. O akci nepsala pouze místní periodika, ale zpráva o dialogu na zimním stadionu v Teplicích pronikla i do Rudého práva,

¹⁰⁹ Oficiální materiály VB hovoří o Radovanu Chmelovi, svědectví přímých účastníků v publikaci *Chceme čistý vzduch! Po roce o ekologických demonstracích v Teplicích 11., 12. a 13.11. 1989* o Martinu Chmelovi.

¹¹⁰ ABS, fond OS SNB Teplice, přírůstek 2814-2833/96, bal. č. 86, Operační záznam z prováděného bezpečnostního opatření dne 20. 11. 1989., Situační zpráva k 18:00 hodin.

¹¹¹ Tamtéž, Prohlášení mladých lidí studujících a pracujících v okrese Teplice na veřejném shromáždění dne 20.11. 1989 na zimním stadionu.

Zemědělských novin, Mladé fronty nebo Svobodného slova, což potvrzuje jeho význam veřejného dialogu na ekologická témata.

5. Závěr

Socialistické vlády považovaly politiku ochrany životního prostředí pouze za okrajovou součást hospodářského a společenského života, proto přistupovaly k ekologickým tématům jen velmi zdrženlivě. Ve státní struktuře rovněž chyběl samostatný institut, jenž by ošetřoval politiku životního prostředí, tudíž neexistoval resort, který by mohl podnikat komplexní opatření k nápravě životního prostředí, jež se v druhé polovině 80. let mírou znečištění řadilo mezi nejhorší v celé Evropě. Reakce na znečištění životního prostředí byla v komunistickém Československu omezena na opatření zaměřující se na prevenci nebo odstranění škod, které se dotýkaly průmyslu, neboť hospodářský růst byl pro minulý režim stěžejní hodnotou.

Jedním z průmyslových center ČSSR byly právě severní Čechy. Okres Teplice pak patřil, co se míry znečištění týče, k vůbec nejvíce zasáhlým v celé republice, což se u lázeňského města se staletou historií zdá přinejmenším paradoxní. Denně překračované maximální únosné míry škodlivin v ovzduší se pak logicky začaly podepisovat i na zdraví občanů. Dle statistických údajů se občané Teplíc potýkali s častějšími záněty dolních i horních dýchacích cest, nižší mírou odolnosti vůči banálním onemocněním, vyšší mírou kojenecké úmrtnosti i nižší průměrnou délkou života. Mnoho občanů si bylo těchto života stěžujících okolností vědomo, a proto se okres v průběhu 80. let potýkal s vysokou mírou migrace obyvatelstva. Za lepšími životními podmínkami pro sebe a své děti okres opouštěli zejména vzdělaní lidé v produktivním věku, což pouze prohlubovalo nepříznivou životní úroveň celé oblasti. Komunističtí funkcionáři si byli těchto skutečností vědomi, jejich postoj byl však problematický zejména v tom, že řešili primárně důsledky nikoli příčiny dané situace. Stát paradoxně každoročně vydával prostředky na výjezdy místních dětí do škol v přírodě a na tzv. pohřebné, místo toho, aby například odsířil zdejší elektrárny.

Z výše uvedených informací pak tedy není divu, že občané Teplíc a okolí byli s tamními životními podmínkami značně nespokojeni. Je však velmi překvapivé, že pomyslný pohár jejich trpělivosti v listopadu 1989, ještě před pražskými událostmi, přetekl a místní vyšli protestovat do centra města. Taková forma aktivizace totiž nebyla v komunistickém Československu vůbec běžná. Jednalo se velmi atypický jev, proto jsou tyto ekologické protesty, i přestože se jedná o regionální téma, z politologického hlediska zajímavý fenomén. Výše popsané faktory v kombinaci s obecným pozvolným společenským uvolňováním, které bylo patrné ke konci 80. let tedy aktivizovaly teplickou

veřejnost a ve dnech 11., 12. a 13. listopadu 1989 došlo k nepovoleným shromážděním na náměstí Zdeňka Nejedlého. Obyvatelé se zde shromáždili, aby místním autoritám ukázali svou nespokojenost s životními podmínkami v celém regionu.

Cílem této práce bylo na základě relevantní literatury, archivních materiálů a dobových tiskovin kontextualizovat teplické protesty z hlediska vztahu socialistických vlád k životnímu prostředí a ekologii a provést politologickou analýzu z hlediska reprezentací aktivizace veřejnosti v souvislosti s agendou životního prostředí v jednotlivých typech pramenů. Konkrétně analýza vychází z archivních materiálů v podobě dokumentů Veřejné bezpečnosti dostupných z Archivu bezpečnostních složek, dále z článků z místního tisku a v poslední řadě z publikovaných svědectví přímých účastníků protestů. Na základě těchto pramenů se komparativní analýza snaží podat komplexní obraz o tom, o jaký typ aktivizace se v Teplicích jednalo a jak se časově vztahuje k centrálním událostem listopadu 1989, kdo byli aktéři protestů a jak se liší studované prameny z hlediska toho, co při popisování protestů kladou do popředí a co naopak pomíjejí.

Všechny prostudované materiály implikují, že aktivizaci obyvatelstva podnítila frustrace z neúnosné ekologické situace v jejich městě. Na rozdíl od pražských událostí 17. listopadu byl tedy obsah teplických protestů především ekologický. I přestože zejména některá svědectví přímých účastníků obsahují protirežimní nálady a prvky politické motivace, u drtivé většiny účastníků protestů byla impulsem pro to vyjít do ulic naděje ve změnu k lepšímu, co se týče míry znečištění ovzduší. Protirežimní slogany se ve větší míře v teplickém veřejném prostoru začaly objevovat až po pražském dění 17. listopadu. Do té doby byly apely a výtky vůči místním funkcionářům formulované výlučně ekologicky nikoliv protirežimně. I přesto je zajímavé, že se podobně motivované výhrady vůči režimu v Teplicích objevují bezprostředně po pražských událostech, neboť obdobné dění v ostatních regionech přichází mnohem později.

Neúnosné ekologické situace si patrně byli vědomi i místní funkcionáři, což mohlo mít vliv na poměrně benevolentní gesto, kterým odpověděli na opakovaná nepovolená shromáždění. Jednalo se o příslib ekologického mítinku, ke kterému se uchýlil vedoucí okresní tajemník Antonín Váňa již 13. listopadu v rámci rozpravy s demonstranty před OV KSČ v Teplicích, zopakujme na tomto místě znovu, že otevřený dialog byl demonstrantům přísliben ještě několik dní před pražskými událostmi. Samotný ekologický mítink se pak uskutečnil o týden později, dne 20. listopadu 1989 na teplickém zimním stadionu byl na svou dobu a na oblast mimo hlavní města Prahu a Bratislavu mimořádnou

událostí. Jednalo se totiž o vůbec první veřejný dialog na téma problematiky životního prostředí v regionu.

Teplické protesty se dále oproti pražským obešly bez násilného potlačení ze strany bezpečnostních složek. Ačkoliv svědectví přímých účastníků hovoří o jednom studentovi, který skončil s otřesem mozku, oficiální zdravotní dokumentace to nepotvrzuje. I přestože aktivní jádro teplických protestů tvořili místní studenti středních škol a odborných učilišť, nehovoříme v tomto kontextu o studentských demonstracích, tak jako v případě pražských událostí. V průvodu ve dnech 11., 12. a 13. listopadu 1989 byli totiž v centru města přítomni občané všech věkových kategorií. Oficiální záznamy VB hovoří o matkách s dětmi a postarších obyvatelích, což dobře demonstruje fakt, že negativní vlivy ekologické devastace regionu se dotýkaly úplně všech. Neschopnost a neochota komunistického režimu se efektivně vypořádat s tamějším znečištěním a negativními dopady na životy občanů, pak donutila obyvatele Teplic a blízkého okolí v několika listopadových inverzních dnech uspořádat místní malou, avšak významnou revoluci ještě před samotnou Sametovou revolucí.

6. Seznam zkratek

ČSR	Československá socialistická republika
ČSSR	Československá socialistická republika
ČSAV	Československá akademie věd
ČSOP	Český svaz ochránců přírody
FMTIR	Federální ministerstvo pro vědecko-technický a investiční rozvoj
KSČ	Komunistická strana Československa
KSSS	Komunistická strana Sovětského svazu
KV KSČ	Krajský výbor Komunistické strany Československa
MěNV	Městský národní výbor
MVŽP	Ministerstvo vnitra a životního prostředí
ONV	Okresní národní výbor
OOK	Odbor obecné kriminality
OS SNB	Okresní správa sboru národní bezpečnosti
O StB	Oddělení Státní bezpečnosti v okresech
OÚNZ	Okresní ústav národního zdraví
OV KSČ	Okresní výbor Komunistické strany Československa
REZZO	Registr zdrojů znečišťování ovzduší
SO ₂	oxid siřičitý
SNB	Sbor národní bezpečnost
SSM	Socialistický svaz mládeže
SSSR	Svaz sovětských socialistických republik
StB	Státní bezpečnost
TIS	Svaz pro ochranu přírody a krajiny
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
ÚV KSČ	Ústřední výbor Komunistické strany Československa
ÚV KSSS	Ústřední výbor Komunistické strany Sovětského svazu
VB	Veřejná bezpečnost

7. Seznam pramenů a literatury

Prameny

Archiv bezpečnostních složek, fond OS SNB Teplice, přírůstek 2814-2833/96, bal. č. 86.

Státní okresní archiv Teplice (SOkA Teplice), fond Rada ONV v Teplicích.

Postup při povolování publikací. In: *Metodický návod Ministerstva zdravotnictví ČSR*, zpracoval J. Miller, podepsán prvním náměstkem ministra zdravotnictví ČSR J. Jirouškem. Věstník MZ ČSR, roč. 30, částka 3, Praha, Avicenum 1982.

Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ: rezoluce o aktuálních otázkách jednoty strany schválená na plenárním zasedání ÚV KSČ v prosinci 1970. Praha: Odd. propagandy a agitace ÚV KSČ, 1971. Dostupné z: <http://csds.cz/cs/g6/4658-DS.html>.

Periodika

Ekologický bulletin 1/1989

Revue Teplice, čísla: 1/1989, 4/1989, 5/1986, 11/1989, 3/1990

Směr, čísla: 16/1989, 25/1989, 43/1989, 45/1989

Literatura

BLAŽEK, Petr, ed. *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968-1989*. Praha: Dokořán, 2005. ISBN 80-7363-007-9.

BROWN, Archie. *Vzestup a pád komunismu*. Brno: Jota, 2011. ISBN 978-80-7217-812-4.

CSABA, Laszlo. Philip Hanson, the Rise and Fall of the Soviet Economy: an Economic History of the USSR from 1945. *Europe-Asia studies* [online]. Taylor & Francis Group, 2003, 55(6), 950 [cit. 2023-07-16]. ISSN 0966-8136.

EKO FILM (FESTIVAL). *Deset let Ekofilmu: mezinárodní festival filmů a televizních pořadů o životním prostředí, EKO FILM*. Praha: EKO FILM, 1983, 43 s.: tab., čb. fot.

Inverze 89. Teplice: Temory, 2019. ISBN 978-80-270-6876-0.

KOPEČEK, Michal, ed. *Architekti dlouhé změny: expertní kořeny postsocialismu v Československu*. Praha: Argo, 2019. Historické myšlení. ISBN 978-80-257-2808-6.

KOVÁŘ, Pavel. *Paměť ekofilmu*. Praha: Občanské sdružení Ekofilm, 2010, 78 s.: il.; 21 cm.

MOLDAN, Bedřich. *Životní prostředí České republiky: vývoj a stav do konce r. 1989*. Praha: Academia, 1990. ISBN 80-200-0292-8.

NOVÁK Arnošt – Česká environmentální přímá akce v mezinárodním kontextu. Arnošt Novák. In: *Mezinárodní vztahy* Roč. 48, č. 3 (2013).

OTÁHAL, Milan. *Opozice, moc, společnost 1969–1989: příspěvek k dějinám „normalizace“*. Praha: Maxdorf, 1994. 124 s. Historia Nova, sv. 6. ISBN 80-85800-12-8.

PEŠEK, Pavel: Severočeský region–smutný obraz devastovaného životního prostředí, in: *TERČ* (Teorie, Empirie, Region, Člověk). Sociálně ekonomický ústav v Ústí nad Labem 1992.

SPURNÝ, Matěj. Mezi vědou a politikou. Ekologie za socialismu a kapitalismu (1975-1995). In: *Architekti dlouhé změny: expertní kořeny postsocialismu v Československu*. Argo, 2019, s. 267-304. ISBN 978-80-257-2808-6.

ŠTEFEK, Martin. *Za fasádou jednoty: KSČ a SED po roce 1985*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2014, 221 stran; 21 cm. ISBN 978-80-7465-121-2.

TILLY, C. – WOOD, L.J. 2009. *Social movements, 1768-2008*. 2nd ed. Boulder: Paradigm Publishers, xii, 195 p. ISBN 978-1-59451-611-5.

VANĚČKOVÁ, Dagmar: Ekologická pohroma v Československu, fakta bez příkras. In: *Listy*, 69/1983.

VANĚK, Miroslav. *Ostrůvky svobody: kulturní a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu / Miroslav Vaněk a kol.* 2002. ISBN 8072201247.

ZAJONCOVÁ, Dana. TIS–Svaz pro ochranu přírody, krajiny a lidí. Dobrovolná ochrana přírody v období totality. In *Historie 2003*. Celostátní vědecká konference. 1. vyd. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2004. s. 295-318, 23 s. ISBN 80-7194-697-4.

Legislativa

Československá republika. Zákon o dobrovolných organizacích a shromážděních. In: *68/1951*. 1951.

Elektronické zdroje

ENGLISH, Robert D. *Russia and the Idea of the West: Gorbachev, Intellectuals, and the End of the Cold War* [online]. Columbia University Press, Columbia University Press [cit. 2023-06-24]. ISBN 9780231504744. Dostupné z: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.7312/engl11058/html>.

VANĚK, Miroslav. *Nedalo se tady dýchat: Ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989* [online]. V MKP 1. elektronické vydání. Praha: Městská knihovna v Praze, 2022 [cit. 2023-07-03]. Dostupné z: https://web2.mlp.cz/koweb/00/04/63/71/66/nedalo_se_tady_dychat.pdf.

JANCAR-WEBSTER, Barbara. *Environmental Action in Eastern Europe: Responses to Crisis* [online]. Routledge, 1993 [cit. 2023-06-25]. ISBN 9781315486932. Dostupné z: <https://www.taylorfrancis.com/books/edit/10.4324/9781315486932/environmental-action-eastern-europe-barbara-jancar-webster->